

FIGYELŐ

AUSCHWITZ BETEGE

Kertész Imre: Felszámolás

Magvető, 2003. 160 oldal, 1890 Ft

Kertész Imre új regényének keletkezéstörténete rekonstruálható néhány forrás alapján (interjúkból, írói vallomásokból s mindenekelőtt magából a regényből). Kertész hosszú éveken keresztül színműre készült, amelynek alapja a KADDIS lett volna, de tervét végül föladta. Újra regénybe kezdett, amelybe a színmű töredékeit a regény főhősének – a fordítónak és titkos írónak – a műveként építette be, akinek posztumusz fő műve, amelyet volt felesége az ő utasítására eléget, nem más, mint a KADDIS. A KADDIS énelbeszélő író főhőse tehát az új regény öngyilkos hőse, az ő történetét szövi tovább Kertész; csak hogy most nem a regényalak saját vallomása alapján, hanem barátai, volt felesége, új szeretője perspektíváiból. A FELSZÁMOLÁS az előző regény *sequelle*, folytatása, ezt elengedő önidézet, helyzetazonosság teszi nyilvánvalóvá. Ott van, teszem azt – más szemszögből –, a *ki hol volt* emlékezetes jelenete, amit most „*lággerpóker*”-nek neveznek, vagy a leendő feleség „*átkelése a terebélyes zöldeskék szőnyegen*” (66.), vagy a kisfiú és kislány a feleség későbbi házasságából.

Ugyanakkor egy fontos szempont mégiscsak elmozdított valamit. A KADDIS énelbeszélőjében föl lehetett ismerni a SORSTALANSÁG felnőtté vált kamasz hősét és a KUDARC inkább csak lelki, mint biológiai értelemben vett „Öregjét”, amiképpen a KUDARC „Öregjében” (pontosabban az ő „*Kudarc*” című regényének hősében) a SORSTALANSÁG íróját. A FELSZÁMOLÁS nem elégedhetett meg valami olyasminek az ellenkezőjével, mint amilyen a KUDARC főalakjának stíláriis öregítése volt, hanem reális tizenöt évvel meg kellett fiatalítania „Köves Gyurkát”, akit nem kamaszként hurcolnak el, hanem Auschwitzban születik.

Mivel a pályakezdő regény megismételhetetlen súlyával és jelentőségével az író olyanira tisztában van, hogy az mind a KUDARC-

ban, mind pedig – távolabbról – a KADDIS-ban valamilyen vonatkoztatási pontként jelen van, s mivel nem utolsósorban éppen ezért Kertész folyamatosan folytatásokká tette főbb műveit, nagyon súlyos okának kellett lennie, hogy új regényében törést hozott létre. Törést, amennyiben ugyan követte eddigi egyesítő írói stratégiáját, de az most csak a KADDIS-ra vonatkozhat – és ezzel azt is, valamint új művét is elszakítja az előző kettőtől. Hiszen talán nemcsak az értelmezők képzeletében, hanem az írói tervben is létezett a trilógia eszméje (noha a KUDARC és a KADDIS kevésbé tartozott össze egymással, mint mindkettő a SORSTALANSÁG-gal), amely most nem tetralógiává egészült ki, hanem valami mássá. Ha a regényírói életművet ebben az új megvilágításban nézzük, akkor van egy remekmű (a SORSTALANSÁG) egy kevésbé jelentős *sequelle*, a KUDARC-cal, s van egy fontos, mély és szép regény (a KADDIS) egy – előlegezzem véleményemet – szintén kevésbé jelentős *sequelle*, a FELSZÁMOLÁS-sal.

Köves Gyurka mitikus alakja, a koncentrációs táborhoz adaptálódó gyerekeMBER, legenda „*természetesen*”-jeivel, a tábor utáni honvágyával, sorstalanságával nem vonatkoztatható a táborban – annak utolsó napjaiban – született emberre, mivel Auschwitz-problematikájuk gyökeresen különböző: az egyik érzéki és tapasztalati, a másik metafizikus. Az egyik Kertész Imre életrajzának képződménye (noha távol áll minden dokumentarizmustól), a másik pedig esszéisztikájának. Az egyik esztétikai tapasztalattá teszi „Auschwitz” elbeszélhetőségét és elbeszélhetetlenségét, még hozzá olyan – a humanizmus vigaszt elutasító – radikalizmussal, amely szükségképp késleltette befogadását, visszatörpöntötte fordítóit, sőt, úgy látszik, magának az írónak sem engedte meg, hogy állandóan képviselje. A másik morális diktumot, végsőkéig vitt humanista követelést szegezett szembe a gyarló emberiséggel, hogy – a GÁLYANAPLÓ-t parafrázálva – bármin gondolkodik és bármiről beszél, Auschwitzon gondolkodjék és Auschwitzról beszéljen.

Mint mondom, Köves Gyurka nem válhat B.-vé, Auschwitz teoretikus megszállottjává és

betegévé, az azonban minden további nélkül elképzelhető, hogy a FELSZÁMOLÁS öngyilkosa megalkotja ismeretlen fő művét, azaz egy olyan – e regény perspektívájából – „életrajzi elemekkel” (házassága történetével) és „valóságos” nevekkal (Obláthéval, a filozófuséval) átszótt fikciót, amelyben „önmagának” Auschwitz megköltött tapasztalatát kölcsönzi. Hiszen „valóságos” története – a haláltábor újszülöttjéé –, mint a regényben elhangzik, irodalmi anyagként giccs lenne. A fikcióknak ez a rétegezett játéka nem ismeretlen Kertész munkásságában: ahogy a SORSTALANSÁG szerzőségét a KUDARC hőségnek (majd minden valószínűség szerint a KADDIS hőségnek) adományozta, úgy adományozza most B.-nek a KADDIS-ét.

De még mindig nem adtam választ arra a kérdésre, hogy miért hozott Kertész áldozatot, miért szolgáltatta ki regény-életműve egységét egy – a maga számára is kétséges és veszedelmes – új kiindulópontért. Meggyőződésem, hogy ennek oka nem 1944-ben, hanem 1990-ben rejlik. Hőségnek nem '44-ben kellett újszülöttnnek lennie, hanem nem tölthette be a hatvanat a rendszerváltás idején. Hogy úgy mondjam, öngyilkosképes korúnak és nem nyugdíjas korúnak kellett lennie, amikor a *szabad halál* (amelyet a német nyelv szépen különböztet meg a *Selbstmord*tól) még nem az életgyöngöség és az életutánság – a megszokás és a félelem miatt valójában ritka – siettetése, hanem valódi gesztus: az élet kapuinak nem a természet szavára való becsukódása.

A regény egy pontján B. lektor barátja és híve, Keserű, megkérdezi a volt feleséget, hogy „lát-e valami magyarázatot B. öngyilkosságára. – *Kiégett – mondta némi gondolkodás után halkan, s úgy láttam, megrendülten. – Eltűnt az ellenállás, kitarult előtte az egész világ. És már meguntam, hogy újabb börtönöket keressen magának.*” (118.) Noha ez csak egy nézőszög a regényben, de megerősítik B. búcsúlevelének szavai („*Vége a világnaknak, ennek a – ma már látom – lakályos börtönvilágnak, amelyet annyira gyűlöltünk. Pedig ez a gyűlölet tartott életben, ma már tudom*” [94.]), s mindenesetre nincs sem cáfolatla, sem ironikus ellenponta. Annál inkább külső megerősítése az író gondolatvilágában: Kertész ismételtlen hangsúlyozta, hogy az ő életét a deportálás után hamarosan folytatódó rabság, a diktatúra mentette meg. A szabadság innen nézve egzisztenciális katasztrófa; a regényben a kis szabadság (hogy a feleség el akarja menni B.-vel

Firenzébe, és ez lehetséges volna) házasságuk összeomlásának szimbolikus eseménye, a nagy (politikai) szabadság, a rendszerváltás pedig B. öngyilkosságához vezet.

Ebben az értelemben a FELSZÁMOLÁS téziszregény: Auschwitzra függesztett tekintettel csak diktatúrákban lehet élni, de mivel Auschwitzról nem lehet elfordítani a tekintetet, a szabadságban a tisztánlátó embernek, aki meg akarja fejteni Auschwitzot, aki „*a saját életében akarja rajtakapni Auschwitzot, a saját mindennapi életében, úgy, ahogyan azt élte*” (136.), nem lehet élni. A FELSZÁMOLÁS a diktatúra felszámolása, B. életének felszámolása (és mellékesen annak a kiadónak is, amelyben Keserű nagyon akarja jelentetni B. műveit).

A regény hőségnek alakváltoztatása két kiterjesztést tartalmaz. Az első az auschwitzi trauma kiterjesztése arra a nemzedékre, amely már nem élte át Auschwitzot. A második ennek szimbolikus megerősítése. Noha nem élte át, ott született: maga a második generáció az, amely Auschwitzban született. De ez a kettő már megjelent a KADDIS-ban is: annak első generációs hősével szemben felesége a második nemzedék tagja, aki fenntartja és sajátjává teszi Auschwitz traumáját, noha a szeretet, a következő nemzedék létrehozása és fölnevelése, valamint a művészet révén bízik a gyógyulásban.

A KADDIS nem volt téziszregény, noha a meg nem született, jelképesen elutasított gyermek a középpontjában állt. Főhőségnek monológja – ami maga a regény – korántsem tette monologikussá, hanem létrehozott más nézőpontokat. A monológ tragikus igazsága mellett fölsejlett ugyanannak monomániaként való értelmezése, hogy úgy mondjam, az auschwitzi történetfilozófia mellett az auschwitzi patológia. Intellektuális gyengébb, ugyanakkor valóban gyöngéd szólamként felhangzott a feleség igazsága. Negyedikként pedig fölsejlett az a paradoxon, hogy az európai magaskultúra – amely a regény főhőségnek világlátása szerint Auschwitzban beteljesítette sötét célját, és megsemmisült – adott formát e regénynek, s tartotta fenn a kommunikáció lehetőségét főhőse számára mindvégig. Valóban mindvégig, mert a regény záró perspektívája a FELSZÁMOLÁS-ban megvalósuló öngyilkosság. De addig a megszólalás lehetőségét a műalkotásra törekvő munka, az erkölcsi világrend pusztulásában is fenntartott érvényessége (a jótett érvényessége) és egy – Auschwitzra összpontosított –

szellemi életforma fenntartása alapozta meg. A KADDIS főhősét a válás után a munka tartja meg, ameddig elvégzi. Ez a munka föltehetően magának a KADDIS-nak a megírása, ahogyan az a mű, amely összehozta feleségével, föltehetően a SORSTALANSÁG volt.

A monológformával a KADDIS tervezett színműváltozatának szakítania kellett, és ezt valószínűleg a FELSZÁMOLÁS. Ez nehézségek és lehetőségek sűrű hálójába fonta Kertész anyagát. A monológforma (vagy a monologizáló leírás) – amelyet Kertész fő művének tökélyre vitt, amelynek a KUDARC nagyszerű részeket köszönhet, és amely oly kézhezállónak bizonyult AZ ANGOL LOBOGÓ remeklésében – a KADDIS-ban arra szolgált, hogy egyszerre sugallja a főhős hatalmas élet- és világmagyarázatának a jelentőségét, tárja föl ennek vészterhes, embertelen, patológikus voltát, és mintegy egyensúlyt teremtsen a kettő között. A FELSZÁMOLÁS nehézsége abból adódik, hogy e feladatot most meg kell osztani azok között az alakok között, akik visszaemlékeznek B.-re. B.-nek nem saját önértelmezése kölcsönöz jelentőséget, hanem arról közvetve kell meggyőződnie. Kertésznek ezért van szüksége egy irodalmár alakra, aki élete középpontjába – maga is életellessen monomániával – B.-t és B. művét állítja. Ő B. híve, rajongója, jelentőségének tükrö, feleségének egy időben büntudatos szeretője. Nem B. problémája, hanem B. képessége teszi a hívévé, vagy még inkább a vakoskodó hivatásos olvasó önigazolóját, hogy megtalálja, fölfedezze a maga nagy alkotóját. Ez a figura, az említett Keserű bizonyos mértékig a monologizáló funkciót is átveszi – átveszi Kertész korábbi regényeiből, mindekelőtt a KUDARC-ból, melynek „Öreg”-jével számos hasonlóságot mutat. Ügye azonban – még ha elfogadjuk is, hogy ítélete és sejtelve helyes, és B. valóban nagy író (noha erről csak bizonykodó szavai győzhetnek meg, illetve B. általa megőrzött színdarabrészei, melyeknek viszont Keserű és a regény többi alakja a hőse) – nem mérhető B. ügyéhez, amelyben nem osztozik. Ezt az összemérhetetlenséget fizeti meg erkölcsi bukásával, hogy – hiábavalóan – a zsarolástól sem riad vissza B. posztumusz fő művének megszerzéséért.

Kertész szeme előtt B. és Keserű viszonyában természetesen Adrian Leverkühn és a halála után sorsát elbeszélő Serenus Zeitblom lebegett – a szándékos párhuzamot elárulja B.

búcsúlevelének kétszer is kiemelt mondata, amelyet (ő és/vagy csak a szerző) Leverkühntől kölcsönzött: „*Ha mit tudsz, hallgass.*” (94., 96.) A párhuzam mégis nagyon távoli vagy sikertelen. Keserű nem kontemplatív jegyző, hanem aktív szereplő, hőse értelmezését pedig – amelyért a DOKTOR FAUSTUS-ban képzelt művek sorának leírása és elemzése áll jót – egy elvakult és ugyanakkor dagályos hipotézissel helyettesíti, hogy B. nem mehetett el anélkül, hogy ne zárta volna le művét. Miért is nem? „*Befejezetlen művet nagy író nem hagy hátra, ennyit a pályafutásom során már megtanultam. Élebevágóan fontos volna elolvasnom, mert valószínűleg megtudhatnám belőle, hogy miért halt meg, s talán azt is, hogy ha már ő meghalt, nekem vajon – hogy így mondjam – szabad-e még élnem.*” (51. k.)

Egy romantikus toposz támad itt új életre, az ismeretlen fő mű, amelyet Balzac mesternovellájában már kritikus megvilágításba helyezett, együtt a műként megformált és lezáró élet, a tűzbe vetett remekmű, az egymást kölcsönösen determináló élet és irodalom képzetével. Az európai magaskultúra leharcolt és alágyűlyedt kultúrjósággá váló metaforái amúgy is váratlan mennyiségben elevenednek meg a regényben: például mind B., mind Judit – „*kiégett*”, B. pedig búcsúlevelében megköszöni Sárának „*az álmot*”, az élet álom értelmében. E sémák mellett azonban újra meg újra találkozunk gyönyörű individuális részletekkel. Sára találkozása B.-vel a vásárcsarnokban. Keserű meditációja a történet nélküli hontalanokról.

Hiszen éppen ez a lehetőségek köre, amelyet Kertész formai döntése megnyitott. E lehetőségek azokkal az életekkel és világokkal függenek össze, amelyek – bármennyire is a B.-re való emlékezés fűzi őket egybe, bármennyire is B. sorstalan túlélősrának sorstalan élősökdői – a saját hangjukon megszólalva, a saját démonjaikat követve mintegy kitérülnek valamifajta tematikus gazdagságnak és formai polifóniának. S az író valóban így is vázolta fel alakjait. Ott van Keserű, akinek démonja B., pontosabban a nagy író, akit benne sejt. Ott van Kürti, a valahai ellenálló, akit a rendszerváltás már kiszikkadtan és reményvesztetten, radikális unatkozásba süppedve talál. Ott van Sára, Kürti felesége és B. szeretője, az egyedüli a regény alakjai közül, akit megérint a rendszerváltás. E kötelességtudatból és szeretetszomból összeszőtt lélek kapja azt a súlyos sebet, hogy az öngyilkos B. mintegy vele találtat

ja meg magát. Ott van Obláth doktor (az ő kérdésére hangzik el a KADDIS elején a nevezetes „Nem!” a gyermekre); róla nincs mit mondani, ha csak azt nem, hogy ő veti fel B. filozófiai öngyilkosságának lehetőségét. Ezek a némileg hevenyészve és sietősen fölvázolt karakterek, amelyek mintha a színpadról – és ott még a színész színeire, egyénítésére és megjelenítésére várva – kerültek volna vissza a regénybe, mégiscsak izgalmas regényt ígértek. Őt és – mint látni fogjuk – még két személy szövevényes történetének kibontása azonban terjedelem kérdése is a regény műfajában.

Kertész Imre azonban ragaszkodott eddigi regényeinek karcsúságához. Másképp fogalmazva: nem vitte végig saját formai újítását. Ez a regény második felében, körülbelül a 100. oldaltól valamifajta műfaji szakadást okoz, amikor az eddigi szereplőkhöz társul Judit, a volt feleség, majd annak férje. A színek nyersebbek lesznek, a műfaji minták alacsonyabb regiszterből valók. Ennek is megvan a maga előzményei, elvégre Kertész életművének hátsóbb traktusában feltűnik A NYOMKERESŐ és még hátrébb a DETEKTÍVTÖRTÉNET. Valóban, a nyomozás, a detektívtörténet mintája gyorsíthatja fel és zárhatja le a cselekményt. Nyomozás az öngyilkosság elkövetésének módja után: B. utolsó éveiben morfinista lett, kábítószerhez volt felesége mint orvos juttatta, és B. dózismegvonással tett szert halálos adagra. Nyomozás az eltűnt kézirat után: Keserű fokról fokra kisakkozta, hogy annak Juditnál kell lennie, de azt már nem ő, hanem a zsarolása nyomán kirobant házassági drámában Judittól a férje tudja meg, hogy a logikai következtetés igaz. Judit teljesítette B. akaratát, elolvasta, majd elengedte a kéziratot. A KADDIS csodálatos, törekeny – és a főhős destruktívóját méltón ellensúlyozó – hősnője valami fordított szerelmes román heroínjaként tér vissza: egy teniszező mérnökember mellett (aki otthon felesége néma parancsa szerint hallgat, de munkahelyén – mert meg akarja érteni szerelmét – Auschwitz-irodalmat gyűjt, és azt bújja) megtalálja a boldogságot, ám azt szétveti a múlt, Auschwitz robbanótöltete, a zsidóság, amely viszont B.-vel fűzi össze.

A SORSTALANSÁG írójának mindig is az volt a nagy és jogos művészi kérdése, hogy miképpen folytatható az a maga nemében tökéletes alkotás. S ha meggondoljuk, magának a SORSTALANSÁG-nak a végén is ez a kérdés merül fel

mint életprobléma. Ennek a dilemmának a kiszélesítésében terjedelmi értelemben a FELSZÁMOLÁS ment a legtovább, nemcsak a második generáció bevonásával, hanem azért is, mert Auschwitz tragédiáját, amelyet az író teljes joggal nem zsidó tragédiának is tekint, itt szembesítette a legenergiusabban nem zsidó környezettel, B. baráti körével, Judit férjével. Az eredmény katasztrofális. Ez már B. inkognitójából is kiviláglik, amennyiben öngyilkossága megfejthetetlen talány közeli ismerősei számára. Sára számára is „érinthetetlen, megoldhatatlan, sőt olykor íjesztő kérdés” ez: „Nem tudjuk, mit jelent zsidónak lenni.” (92.) S Judit is arra hivatkozik férjével szemben, hogy a kétfajta nem tudás Auschwitzról „nem ugyanaz. Én zsidó vagyok”. (148.) A zsidó szembesítése a nem zsidóval, meghozza a közömbös vagy jóindulatú társadalmi érintkezés, baráti kapcsolat, házasság területén, egyszerűen megszünteti a zsidó minoltnak azt a jelentéktelen jelentőségét, amely oly kiérleltlen jelent meg a KADDIS-ban, ahol a főhős – és e tekintetben bízást mondhatjuk: a szerző – álláspontja szerint zsidónak lenni semmi egyebet nem jelent, mint kitüntetett módon emlékezni egy szenvedéstörténetre, amely az egész emberi nem szenvedéstörténetét szimbolizálja. Új kérdések sora jelenik meg, a metafizikai mögött óhatatlanul felbuknak a szociális probléma, amelyre Kertésznek nincs válasza.

A kommunikációnak ez a tanácstalansága, az író szkepszise kiterjeszkedik a formára is, amelynek regiszterváltásai, műfajváltásai, nyitva hagyott megoldásai, jogosult ellentétes értelmezései (például: Judit házassága megmenekül a szeretet által, vagy nem menekül meg, és a szeretet fölemlegetése csak torz és keserű fíntor) kevésbé játékoságra, mint művészi tanácstalanságra utalnak.

Keresztesi József vette észre kitűnő bírálatában (LEVERKÜHN SLÁGERT FÜTYÖL, *Magyar Narancs*, 2003. nov. 20.), hogy a 25. oldalon megnyíló és a 150. oldalon záruló idézőjel arra az értelmezésre is módot ad, hogy Keserű az ily módon kerettörténetté váló rövid első rész olvasását folytatja végig a regényben, s a komputeren, illetve gépiratban olvasott szöveg mindaddig B. műve, amíg a zárókeretben le nem emeli orráról az olvasószemüveget. Ez a szöveg azonban, amelynek a záró idézőjel előtti utolsó szava „Függöny”, nem lehet a keresett regény, hanem csakis a színdarab, a „Felszámolo-

lás” című háromfelvonásos komédia, amelynek megírt rövid részeit prózai történetvázlatok, szerzői utasítások, kommentárok, emlékeztetők váltják fel. Az egyik emlékeztetőt Keserű a záró kerettörténetben olvassa: „*A színdarab létalapja – így szól az írás – egy regény. A mű valósága tehát egy másik mű...*” (155.)

Ha ennek alapján újragondoljuk a FELSZÁMOLÁS című regény tényállását, akkor az értelmezési komplikációk – kevésbé plurális értelem, mint inkább zavarok – meghatározóvá válnak. Azt a fikciót már az indító kerettörténetben elfogadtuk, hogy B. öngyilkossága utáni eseményeket írt meg színművében. Most azt kellene elfogadnunk, hogy maga e sorseseemény az ő írói alkotása, továbbá ő rágalmozza meg Keserűt azzal, hogy zsarol, sőt meg akarja erőszakolni Juditot. Ő képzeli el és számítja ki öngyilkossága romboló hatását Sárára és Juditra. Ő áll posztumusz bosszút Juditon házassága válságba sodrásával. Ő sugallná Keserűnek, hogy talán immár illegitím élnie. Nem lehetne elhárítani B. feje fölül a narcisztikus önsajnálát vádját, hiszen mindent ő mondana magáról. A tragikus alak mögött fölsejlene a patológia cinizmusa, egocentrizmusa, kalkulációja, játékossága, emberi sorsokkal való labdázása. Fölsejlene – ahogy valaha Erdélyi János mondta zseniálisan – az ember tragédiája mögött az örököző komédiája, s a túlélő életerejében, hogy a mindennapi életben modellálja Auschwitzot, nemcsak a passzív elszívás, hanem az aktív gonoszság is adaptálódna. S a kettő között nem lehetne egyensúlyt teremteni, mint a KADDIS-ban. Amennyit nő a KADDIS főhőiséhez képest B. metafizikai súlya (mint kreátor, sorsrendező és mártír), ugyanannyit csökken is; amennyire magasztosul, ugyanannyira alantasul.

De nem szabad ilyen messzemenő következtetést levonni két apró jeltől. Inkább egy másik hipotézist ajánlanék, amelynek – igaz – az a hátulütője, hogy kivisz a műből, és lemond belső koherenciájának kereséséről. Eszerint az író saját alkotói eljárását imitálta, és egy kerettörténetbe ágyazva megmentette feladott színdarabtervének elemeit. Nemcsak a színjáték-részleteket, hanem a prózai kiegészítéseket is. Ennek a színdarabtervnek a létalapja, mint tudjuk, a KADDIS volt, amelyet szimbolikusan fölálldozott, felszámolt, likvidált az új műfaj kedvéért, hogy végül a hosszú évekig görgetett terv egy újabb metamorfózis eredményeképp

pen a KADDIS regényfolytatásaként jelenjék meg. Kertész egy darabig engedett annak a készletnek, hogy anyaga egy regény medrét akarja kitölteni, mert legfőbb írói ereje a reflexióban van. De e komor, radikális írótól szokatlan *nonchalance*-szal (Keresztesi találó szava) nem ment el végig. Színműtervén áttört a regény, de regénye színpadias maradt.

A FELSZÁMOLÁS német fordításának, a LIQUIDATION-nak egyöntetűen igenlő, sőt lelkes volt a visszhangja. Az egyik kritikus (Ina Hartwig a *Frankfurter Rundschau* 2003. október 8-i számában) leíró szándékkal megjegyezte, hogy Auschwitz költőjének egyetlen eddigi művében sem hangzik el olyan sokszor az „*Auschwitz*” szó, mint itt. Ez kitűnő megfigyelés, amelynek fonalát továbbgombolyítva felhozhatjuk példának Judit említett megváltozását a KADDIS Juditjához képest. A korábbi regényben a szerelem, az íróhős őt élni tanító regénye, a boldogság reménye (a csodálatos sorok szerint „*mint valami szigorúan ránk rótt, titkos és csaknem zord kötelesség*”) hozza össze a főhőssel, bármilyen tragikus véget ér is együttélésük Auschwitz árnyékában. A FELSZÁMOLÁS-ban ugyanerre úgy emlékezik vissza, hogy azért találkozott B.-vel, hogy megélhesse Auschwitzot. Sőt egyenest azt mondja: „*Ha nehezen is, de felismertem, hogy Auschwitz az én vőlegényem...*” (135.)

Erről van szó. A FELSZÁMOLÁS-ban a sorstalanság patetikus sorssémákban jelenik meg, amelyek mögött egy szó áll, meglehet, kultúránk egyik legsúlyosabb szava, de mégiscsak egy szó.

Radnóti Sándor

NEM MINDENRE VAN VÁLASZ

Nádasdy Ádám: *Ízlések és szabályok*
Magvető, 2003. 316 oldal, 2290 Ft

Kontra Miklós az egyik előadásában elmesélte, hogy egy faluról elkerült lány kijárja a főiskolát, s amikor szüleihez hazatér, időről időre az édesapja beszédét *kijavítja*. Mire az atyai válasz egy igen nagy pofon (Kontra, 2002). Nem Nádasdy könyvében csattan el ez a pofon, de gyakran előkerül valami hasonló,

valami, amit, az egyes írásokat át- meg átjárva, minduntalan nyomatékosit könyve egésze: vannak figyelembe veendő idő- és térbeli változók a magyar nyelven belül, következképpen vannak akár tiszteletben tartandó másként beszélői is, és szerzőnk e tekintetben az esélytelenebbek védelmébe szegődik a nyelvtudományos ismeretterjesztés minden eszközével (TAKI-TAKI ÉS SUK-SÜK; ROVARIRTÓVAL A SZAVAK ERDEJÉBEN; ENGEDJÉTEK HOZZÁM A BUNKÓKAT!; MI A BAJ A NYELVMŰVELÉSEL? A SZIMBOLIKUS ROSSZASÁG; SZABADNA KÉREM?; HASZNÁLJUNK MINÉL TÖBB IDEGEN SZÓT! – hogy csak néhányat említsünk).

De ne szaladjunk előre. Az 1990 és 2002 között napi- és hetilapokban, folyóiratokban közreadott, a tartalomjegyzék három blokkjába sorolt (a *Budapesti Könyvszemlé*ben megjelent, vegyes műfajú és a *Magyar Narancs* „Modern Talking” rovatában közölt) írások címei még nem mindig utalnak a közvetlen nyelvészeti tartalomra, hiszen bennük a „rágondolás tárgyát” nemegyszer élvezetesebben vezeteli elő Nádasy, mint a szakmunkák tárgyyszerű címei. (Lásd A PERZSA KIRÁLY MAMÁJA című remekét a nyelvek közti átjárás korai filológiájáról.) Ha a cikkgyűjteményhez könyvként közelítünk, megnézzük elől-hátul, találunk tárgymutatót, „*mely a nyelvészet számos fontos területét nem érinti*” ugyan, ám elárulja már, hogy a könyv a magyar nyelvi rendszer jó néhány, viták keresztüztüében álló jelenségével foglalkozni fog (például *alapján, ami-amely, -ban* rag – hogy csak az elejéről említsek néhányat). Mindamelltt számos nyelvi jelenség, nyelvi forma (például idegen szó, igeekötő, igenév, ikes ige, illeszkedés), nyelvészeti terület vagy fogalom (mint például diakrónia, etimológia, nyelvvédelem, pragmatika) is helyet kap majd benne. S ott vannak a talán majdan legérdekesebbek, a személyes rácsodálkozás okán kiragadott jelenségek és mögöttesük boncolgatása; vajon miről lesz szó ezeknél: *bugris, buzi, egérpád*, az „*írás csapdája*”?

Kevés ma a modern nyelvészetet megismertető, összefoglaló jellegű és a lingviztika interdiszciplináris nyitása miatt a szakma íránt érdeklődő szélesebb olvasórétegnek szánt ismeretterjesztő munka. A nyelvészet egyre tágabb tudományos világképét szinte csak vaszkos enciklopédiák, hosszúra nyúlt úgynevezett bevezetések, tankönyvek tudnák átfogni – a rendelkezésre álló kínálat azonban igen szerény. Mondvacsínált igyekezet lenne ekkép-

pen az ÍZLÉSEK ÉS SZABÁLYOK-at ezekhez mérnünk. Nádasy amúgy is sajátosabb utat jár: eltekint a rendszerezés és az összefoglalás szándékától, többnyire egy rövid, zszurnalisztikai műfajt, a tárcát használja a nyelvről, nyelvészetről szóló beszédhez. A tárcát, melyről egy helyütt Darvasi azt mondja, általa meg lehet írni „...egy kicsit a világból. Egy olyan semmi dolgot, ami van is, nincs is, csak akkor van, hogyha észrevesszük, ha nem vesszük észre, akkor lehet, hogy nincsen...” (Darvasi, 1998). Persze létezik valahol, valahogyan a nyelvezet, mert valahol, meglehet, minden megvan. Ám Nádasy mindebből kiragad, és könnyed odafigyeléssel kezdi ráirányítani a figyelmünket egy-egy nyelvi vagy akár csak a nyelvvel kapcsolatos viselkedésbeli vagy kultúrtörténeti jelenségre, elsősorban olyanokra, melyekhez mi magunknak is némi közünk van (beszélőként, olvasóként, ítésként, dolgozatot író tanulóként, esszéit javító tanárként, lektorként), s máris az érintettek feszült, kíváncsi odafigyeléssel kerülünk a tárca tematikus középpontjába. Ez a téma sokféle, esetleges és szerteágazó, mert a tudományterületeket tekintve van itt morfológia, fonológia, metaforakutatás, beszédaktuselmélet, nyelvtörténet, pragmatika vagy generatív nyelvészet, hogy az implicit módon megjelenő területekre csak utaljunk. Elsősorban a magyar nyelvtan jelenségeihez vezetnek az írások, a vizsgálatukhoz szükséges nyelvészeti ismerethez, és elengedhetetlenül szerepel a nyelvek közti összehasonlítás is. A tárca, a napi cikk rövid terjedelme, visszafogott szaktudományosság, a hozzászólás fesztelen stílusa rokonítja az írásokat, együttesükben – a legjobb ismeretterjesztő igényességgel – képesek (ha nem is átfogó) képet adni a modern nyelvészet mibenlétéről. Nem gondolom, hogy az ismeretek mind teljesebb terjesztése motiválná a szerzőt a tematikus sokféleségben, vagy a mind átfogóbb kép nyújtásának igyekezete. Sokkal inkább az írásokon átsütő személyesség, egy epikus esetlegesség, egy nagyon szerethető momentum, amelyben a szerzőt nyugodtan azonosíthatjuk Nádasy Ádámmal (mint a NYELV ÉS LÉLEK íróját Kosztolányival): egy ürge jár-kel, elmegy Londonba, a W. H. Smith-féle kereskedésben könyvet akar vásárolni, sörözet egy itthoni étteremben, filmet néz, konferenciákra jár, szemináriumot tart az egyetemen, társaságban fordul meg, szemébe ötlenek a mobiltelefonok díjcsomagjai. Mikor pedig

már-már azt gondolnánk, hogy mégiscsak kivételes az élete a miénkhez képest, kiderül, hogy a kommunizmus idején bizony ő is csak a pócspetri almáskertbe kísérte a diákjait szüretelni Daróczi munkavezető felügyelete alá.

Ez az ürge történetesen azonban nyelvész (igen, költő itt nem), aki a mindennapok epikájában nagyobb érzékenységgel fogja a nyelvit, és tudományos igénnyel, tudományos apparátussal tudja vizsgálni. A W. H. Smith-féle könyvesboltról kiderül, hogy *valahol* trafik, és a „valahol” szó okán kerülnek elő a dolgok, sőt cselekedetek konceptualizálásában alkalmazható tér alapú metaforák, a személyiség megfogalmazásának topográfiaja. A sörözgetés közben a tárcáirót tegezõ pincér esete az önözés, magázás, tegezés eseteinek összevetéséhez vezet (a hétköznapiaktól odáig, hogy a róka és a gölya mindig tegezõdik az állatmésékben). A filmnézés a trágár vagy a tabuszavak jelentéseinek, használatuk körbejárásához. Egy konferencia a nyelv tudományos vizsgálatának leíró, elemzõ jellegének megmutatására ad okot. A „*lebeszélhetõ díjcsomag*” ezúttal nem a reklámyelv idegen szavakkal tûzdelte (és Nádasdy által máshol megvédett) valóságához visz, hanem a termékeny *le-* igeekõtõhöz, egyre több igényhez köthetõ tulajdonságához: „*Mire leszölizem a nyolc alkalmamat, olyan leszek, mint a csoki*» – mondja Zsannett” – idézem Nádasdyt.

Az elõbb említett tudományos igényû vagy tudományos apparátusú vizsgálat nem kerül elõtérbe, Nádasdy ritkán nevesíti vagy mutatja be a nyelvelméleti háttérrel, de el-elejtji egy-egy nyelvész nevét (Saussure, Telegdi Zsigmond), felüti helyettünk a szótárakat, ahogy kell (már-mint hogy felüti, és nem helyettünk), jókor, jó helyen olvasója kezébe ad a terminológia elemeibõl néhányat, mint például pro-drop, lexikon, generálás. Bevezet minket a nyelvtudományi szakmunkák elõcsarnokába e szakszavak fogódzóival. Szóhasználatából felsejlik egy adott nyelvtudomány-történeti paradigma mögöttes metaforája, mint például a számítógép módjára jól formált megnyilatkozásokat létrehozó beszélõje a generatív nyelvészettel kapcsolatban. Magára a nyelvészetre utalva is, tudományossága kereteit fejtegetve, szívesen használ revelatív hasonlatokat a biológia, a KRESZ körébõl. A szerzõ láthatóan a laikusénál nagyobb nyelvi korpuszt mozgósít hatékonyabb eljárásokkal. A tárcáknak a fenti ízelítõvel jelzett világból a vegyes mûfajú kö-

zépsõ rész kilóg, pedig itt szerepel a 2000-ben megjelent, az akadémiai helyesírási szabályzatot (és mást is) bíráló dolgozat (A HELYESÍRÁSI LÓ), a jiddisról szóló kitûnõ összefoglaló (A MÉLYSÉGEK MÉLYÉN: A JIDDIS), vagy a „modern” szót skaktudományosan (és elegánsan) elemzõ, történeti, pragmatikai szempontokat eligyító írás (A MODERN ÉS A BELÕLE KÉPZETT FOGALMAK JELENTÉS- ÉS HASZNÁLATTÖRTÉNETE).

A tárcák szûrõje a szélesebb nyelvvizsgálatot nem teszi lehetővé, de egy adott nyelvi forma okán a tárcába beemelt nyelvi alakulatok sokasága az empirikus skaktudományok eszközeivel vizsgált nyelvnek az avatatlank által talán nem is észlelt nagy spektrumát jelzi (például beszélt nyelvi kopások). A nyelvi tények elrendezésében elméleti-módszertani szempontból – ha odáig merészkedünk, hogy egy ismeretterjesztõ munkán ilyesmit keressünk – Nádasdy pluralista. Megengedi magának, hogy egyszerre többféle nyelvelméletet alkalmazzon a különféle nyelvi jelenségek szemlélésekor (mondjuk a mondattanban élenjárót, ha mondattani kérdésrõl van szó), miközben a hagyományos nyelvtannak az iskolásoknak is ismerõsen csengõ olyan „jó öreg” kategóriáit használja, mint alany, állítmány, tárgy. Holott: mi is az a tárgy? Ízlelgessük „*A macskám kergeti a kutyám*” Pléh Csaba idézte mondatot (esetleg vegyük kézbe ugyane nyelvész-pszichológus A MONDATMEGÉRTÉS A MAGYAR NYELVBEN címû könyvét). E sokféleség önmagában is sejteti a szerzõ írásokban szétszõrt, de explicit módon is fejtegetett nyelvészettelfogását, ami nem kõzömbös egy ilyen skaktudományt kõzerthetõen tálaló könyv esetében. Azért is érdemes rá kitérni, mert több helyen Nádasdy annak ellenében határozza meg a nyelvészetet, hogy szerinte az emberek mit gondolnak, mi a nyelvészet, és szerinte mi nem.

Az *ÉS*, „Ex Libris” rovata számára írott nyelvismertetések bevezetõjében állapítja meg tényként, hogy a nyelvészet kevésbé került be az általános mûveltségbe vagy az igényes közgondolkodásba. Továbbá úgy látja, hogy a nyelvészet sokak fejében a helyes-helytelen értékek mentén osztályozó tudománynak látszik (e nyúlfarknyi bevezetõben nem fejti ki, hogy miért), valamint azonossá válik a helytelen formák miatt dorgáló, egyfajta moralizáló nyelvmûveléssel (ezt megvilágítandó ott áll a MI A BAJOM A NYELVMÛVELÉSEL? címû írás). Úgy vélem, a nyelvészetet a nyelvmûveléssel azonosí-

tó látásmód kialakulásában talán az is szerepet játszott, hogy a nyelvvel való publikus foglalkozás legismertebb formájává (tekintsünk el az iskolai anyanyelvi neveléstől) éppen az írott és elektronikus sajtóban helyet kapó nyelvvelvelő cikkek és műsorok váltak: hogyan mondjunk vagy írjunk helyesen ezt vagy azt. Üdítő és fontos kivételt éppen Nádasdy Ádám és Kálmán László közös, könyv alakban is megjelent rádiós beszélgetéssorozata képez (Kálmán–Nádasdy, 1999). Akinek az ÍZLÉSEK ÉS SZABÁLYOK felkeltette az érdeklődését, érdemes kézbé vennie a szerzőpáros már rendszeresezőbb, de még mindig közerthető és olvasmányos könyvét, lehetőleg az itt javasolt sorrendben. Az ismeretterjesztésre vállalkozó nyelvész kettős erővel igyekszik eloszlatni a fenti téves felfogást („...szögezzük le, hogy a nyelvben semmit nem lehet »helyeselni«, ez olyan volna, mint ha az állattanban mondjuk a hörsögot helyeselnénk...”; „A nyelv rettenetesen fontos. Mégsem a nyelvet kell művelni, hanem az emberek fejét”). Vélhetőleg ezért válik amolyan vesszőparipává a könyvben egy ideális, normakövető nyelvvel foglalkozkodó nyelvészet átlagemberben lecsapódó téveszméjének kritikája. Mi több, Nádasdy kedvtelve szemlélgeti a művelt nyelven, a normán kívül eső formákat, mert meglátja bennük a tájnyelvi egyedit, a „bunkó”-ban a következetest, a szlengben a kreatívat, az üzenetet éppoly jól kommunikálót – s ami a nyelvészeknek a legfontosabb –, a nyelvileg lehetségest, a nyelvi rendszeren belül elhelyezhetőt. Persze olyan nyelvi rendszerről van nála szó, amely a területi vagy szociokulturális eltéréseket, az időben változó nyelvi alakulatokat is inkorporálja, mert a nyelvi sokféleséget regisztráló, leíró, értéktársítástól mentes, nem előíró nyelvészetet akarja megismertetni. Elváltatani a fejünkben szociolingvisztikai attitűdvizsgálattal kimutatható, nyelvvel kapcsolatos ízlést (vannak) és a szabályokat (tudományosan igazolhatók, ugyancsak vannak). Eloszlatni azt a tévhitet, hogy a nyelvhasználat mikéntjével másokat sakkban tartó magatartáshoz, a nyelvi diszkriminációhoz a nyelv tudományának köze van. A nyelven igen, mint azt a beszélt nyelvi kutatások bőszegesen elemzik, de nem lehet köze a vele foglalkozó tudományos vizsgálatnak, amely a nyelvi (nyelvtani és kommunikatív) kompetenciát modellálja – illemlkódex nélkül.

Talán ezen a csapáson érthetőbb és kevésbé

provokatív élű A HELYESÍRÁSI LÓ, az akadémiai helyesírási szabályzatot bíráló írás, amely a nyelvészetet és a helyesírást elválasztva az 1984-es 11. kiadású (vajon miért épp ez van meg nekem is?) szabályzatot bírálja. Nem nyelvészeti bizonyítással, hanem esszéisztikusan, mert a helyesírás is olyasmi, amit Nádasdy nem tekint a nyelvészet részének: „*Mélyen sértene az olyan kijelentések – mondja –, hogy »a madzag szót 1984. április 24. óta ma-zag formában kell elválasztani« (ekkor hagyta jóvá az Akadémia elnöksége a mostani szabályzatot). Bevallom – folytatja Nádasdy –, fel kell ütnöm a szabályzatot, hogy pontosan tudjam idézni – én ugyanis továbbra is mad-zag-ot írok. Rángassák a nagymamájukat.*” Ha jól értem, nemcsak a hagyományörzéstől terhelte magyar helyesírást, hanem közel húszéves szabályzatának ellentmondásait is kritizálja, sőt a szabályzatot mint olyant, amelynél szerinte sokkal hasznosabbak lehetnének a tanácsadó könyvek.

Itt is, máshol is kérdésként merül fel a hagyomány, hagyománykövetés, a norma, a normakövetés és a nyelvészet viszonyának mikéntje. (Eszünkbe juthat itt e problémával kapcsolatban a bevezetőben említett, a szülőktől tanult anyanyelven vett elégtétel miatti pofon.) Nádasdy nem tisztázza a problémát (hogy is tehetné pár oldalas cikkekből), inkább néhány tárcájával felveti. Például például, miszerint ha az idegen tulajdonnevek ejtésének hagyománya megvan az adott idegen nyelvi kultúrában, mint Kierkegaard neve dános ejtésének, attól a dán kultúrával interakcióba került magyar kultúra, amennyiben más ejtéssel honosította meg, az előbbit magyar hagyományként felülírhatja. A nyelven belüli, a nyelvek közti és termszetszerűleg a hagyományokkal is számolni kénytelen párbeszéd hermeneutikáját s mindennek az egy fő nyelvtanulóra eső bonyodalmát igen szemléletesen illusztrálja a FŐVÁROSUNK, BJÚDÖPESZT, amely a maga három és fél oldalával mindennél hatásosabban érteti meg azokat a látszatra nehezen hihető állításokat, hogy a magyar nyelv nemhogy szegényebbé válik, hanem gazdagodik az idegen szavak révén, hogy nem fenyegetett kis nyelv (meg nem is „kacsacsőrű emlős”), hogy komoly anyanyelvi ismeretekre (is) szert tenni éppenséggel az idegen nyelv tanulása során lehet, meg amúgy is a természetes nyelvek kapcsolata megkerülhetetlen. Ha ehhez még hozzávesszük a szerzőnek a

substandard alakokat a nyelvhelyesség ellenében „megvédő” sorait, vagy nevezzük úgy, a *mad-zag*-féle elválasztáshoz való privát ragaszkodását, joggal merül fel a kérdés: mindebben mi és milyen a Nádasdy Ádám által közvetített nyelvtudomány státusa? Hiszen, mint emlegeti (s ezért a könyv mutatójában két találatot is kap), liberális szemléletű nyelvésznek tartják. Milyen elméletben összegezhetők állításai, ha, mint mondják, „ő mindent megenged”?

Én határozottan nem úgy látom, hogy a Nádasdy közvetítette nyelvtudományban „anything goes”, hanem úgy, hogy – az angolnál maradván – ez egy „*There are more things in Heaven and Earth, Horatio, Than are dreamt of in our philosophy*”-féle tágassággal számoló nyelvtudomány. Elméleti és módszertani eklektikája, a fentebb emlegetett liberális szemlélete, a nyelvműveléssel kapcsolatos vagy a helyesírás mindenkire vonatkozó érvényét megkérdőjelező állásfoglalása persze vitatható. A VVCC címet viselő írásban még mellékes érv formájában is fura az -*ódzik*, -*ódzik* végű szavakkal kapcsolatban az, hogy az akadémiai helyesírás hogyan elemzi az ilyen toldalékos szavakat. Vagy az éppen a szerző által méltatott ÚJ MAGYAR NYELVTAN javasolt újabb elgondolást a magyar birtokos személyre utaló toldalék *rag* voltáról. „*Túlragozott igekötő*”-e a *rája*? („*Keresi a Klára, mégsem akad rája.*” – Arany sorával kapcsolatban egyébiránt a név előtti névelőről esik szó.) Ez utóbbi két példa mégsem kritika akar lenni, hanem a toldalékmorfémák és szófajok bizonyos jegyeknek megfelelő kritériumok szerinti osztályozását kísérő bizonytalanságra akartam utalni: a könyv kérdőjeleire, felvetéseire.

A kognitív fordulat utáni nyelvészet ugyanis a bináris (például igen-nem, helyes-helytelen) osztályozás helyett alkalmazza a prototípushoz viszonyuló kategorizációt, amely fokozati skálán helyezi el a prototípushoz közeli centrális vagy az attól távolabbi, periferikus nyelvi alakulatokat úgy, hogy határaik nem mindig különülnek el élesen egymástól, egybemosódhatnak. A prototípuselmélet keretében értelmezett nyelv egy létező formáját, megnyilatkozását a nyelvtani magon túlmenően tovább módosíthatják a nyelvhasználat révén társuló specifikus szociokulturális értékek, presztízs, stígma vagy olyanok, mint a pragmatikai környezet, regiszterek, stílus, konvenciók (Tolcsvai Nagy Gábor, 1998). Ennek ki-

dolgozásakor a standardizáció fenntartására irányuló vagy az éppen azt kikezdő, benünk, nyelvhasználókban működő mechanizmusok, ezek viszonyai világosabbá, igazolhatóbbá válnak (egyúttal a nyelvművelés feladatai is). Merthogy nem kétséges, társadalmi státus, műveltség és hasonlók révén ki-ki osztozik a nyelvvel kapcsolatos ízlésbeli különbségekben, ítéletekben, előítéletekben. Nemhogy egy szó, hanem egy morféma is válhat ilyenek alapjává. Hogy ez milyen széles körű, arra jó példa, hogy Nádasdy maga is jótékony homályba vonó többes szám első személyben, ironikusan listázza, hogy „ők” mit is utálnának. (MIT UTÁLJUNK?)

Az írások szerzője így, erről nem beszél, de a nyelvvel kapcsolatos reflexiói a fenti racionalizáló és tapasztalati teljességet célozzák meg: „*Az osztályozó és az értékelvű között van valahol a tulajdonképpeni nyelvtudomány. Kemény tényekkel dolgozik – vagyis, hogy mit mondanak a beszélők és mit nem –, de semmi egyebet nem vesz adótnak, elemzéseit és kategóriáit bármikor hajlandó feladni vagy újragondolni...*”

A jól megírt darabokból nem az derül ki, hogy nehezen írták őket, pedig az egyszerűsítésekre kényszerítő műfajban teljességre törő és kifelé forduló tudományt terjeszteni biztosan nem egyszerű. Nádasdy remek írásai ennek arányát megtalálva nyitják fel a szemünket, hogy nyelvészeti alapozással hogyan ismerhető meg jobban politika, irodalom – mint például a könyvben egészen más apropóból megemlített Parti Nagy vagy Esterházy szövegei – de akár két percünk a villamoson: világunk a nyelv.

Felhasznált irodalom

- BESZÉLGETÉS DARVASI LÁSZLÓVAL. *Sárkányfű*, 1998. június.
 Kálmán László–Nádasdy Ádám: HÁROMPERCESEK A NYELVRŐL. Osiris, 1999.
 Kontra Miklós: PRESKRIPCIÓ NÉLKÜL. NYELVMŰVELÉS: ÉRVEK ÉS ELLENÉRVEK (vitaindító előadás). Szeged, 2002.
 Pléh Csaba: A MONDATMEGÉRTÉS A MAGYAR NYELVBEN. Osiris, 1998.
 Tolcsvai Nagy Gábor: A NYELMI NORMA. Akadémiai Kiadó, 1998.

Weber Katalin

TÖMEGEK FELTÁRULKOZÁSA

H. Sas Judit: *Rendszerváltások, családtörténetek*
Új Mandátum, 2003. 328 oldal, 3200 Ft

Van-e már a rendszerváltásnak társadalomtörténete? Múltnak tekinthetjük-e az 1990–1998 közötti időszakot? H. Sas Judit könyve alapján megerősödhet bennünk a sejtés: az átmenet évei lezárultak, és az ezredforduló valóban új korszak kezdete Magyarországon. Az átmenet társadalmi ideje persze nem határozható meg olyan pontosan, mint az uralkodók, háborúk és forradalmak történelmi ideje: a magyar rendszerváltás valójában már a nyolcvanas években megkezdődött, és korántsem zárult le az első demokratikus választásokkal. A könyvben bemutatott három példa a kilencvenes évek tünekeny pillanatait nagytíjra ki: a zavarosban halászik – a legjobb értelemben. Annál is inkább méltatást érdemel, mert H. Sas Judit nem történészként, utólag nyúl vissza már elnémult és archivált forrásokhoz, hanem az átalakulások sűrűjében gyűjtögeti történeteit, adatait és arcait, hogy aztán néhány év távlatából rendezze a hihetetlenül gazdag anyagot. Egészen profánul szólva: nem vesz tudomást a szociológusszakma 1990 utáni súlyos válságáról, hanem – ahogy azt már a hetvenes-nyolcvanas években is tette – türelmesen kutatja azokat az új problémákat, melyeket a politikai változás hozott a felszínre, sőt új módszertani kísérletekbe kezd.

A kötetbe gyűjtött három tanulmányt a szerző szerint a közös módszertan, az *oral history* interjú köti össze. A recenzens ehhez azt is hozzátenné, hogy a szocialista örökség témája és a *community study* szempontrendszere talán még szorosabb kapcsolatot teremt a látszólag különböző tanulmányok között. S nemcsak abban a közvetlen értelemben, hogy a KÁRPÓLTAK fejezetben a föld és a termelőségvetkezetek, A C VILLA TÖRTÉNETÉ-ben a bérlakás, az ÚJ APPARÁTUS mikroelemzésében a tanácsrendszer öröksége körül bonyolódik a cselekmény, hanem tágabban is, hiszen a könyv arról beszél, hogy miként tudnak az emberek megbirkózni a szocializmus mentális és kulturális örökségével az új politikai és társadalmi környezetben – ér-e valamit egyáltalán ez az örökség ma. *Community study* mindhárom szöveg,

hiszen az első családot és annak tereit, a második egy házat és annak lakóit, a harmadik pedig egy intézményt és annak tisztviselőit vizsgálja, mégpedig konfliktusaikban.

Az egyéni élettörténeteken, a melléjük rendelt intézmény-, illetve településtörténeteken keresztül a magyar átmenet súlyos és fájdalmas ellentmondásaival szembesülhet az olvasó – s a következtetések messze túlmutatnak az adott kis közösségeken. A mecseri és darnózseli kárpótlási mizériák nemcsak térben, de időben is kiterjeszthetők: az agrárium évszázados tragédiáját tetőzte be a kárpótlási törvény (és, tegyük hozzá, az agrárprivatizáció). Mint ahogy „Tóváros” önkormányzatának botladozása, a korrupciós botrányok és az új elit rekrutálódása sem volt egyedi jelenség. Utóbbiról kvantitatív szociológiai felmérések is bizonyították a H. Sas Judit által bemutatott összefüggéseket. A recenzens számára azonban igazi újdonsággal A C VILLA TÖRTÉNETE szolgált – e fejezetben árnyalt példáját látjuk a kommunikatív emlékezetnek, vagyis annak, hogy hogyan teremti meg a szemünk előtt saját, partikuláris emlékezetkultúráját a Kádárkorszakról egy – nemcsak egy házban, hanem valójában is együtt lakó – közösség. A C villában elmeséltek arra is rávilágítanak, hogy e közösség rendjét, együttélési szabályait maga hozza létre és ellenőrzi, s ezek a szabályok jóval bonyolultabbak (és persze jóval emberibbek), mint hinnénk. Sőt mintha a külső társadalmi igazságtalanságokat a közösség belül részben kompenzálná. H. Sas Judit itt igazságkereső, elkötelezett narrátor: dekonstruálja a „házmesterlány”, a „rendőrfeleség”, a „kommunisták” sztereotípiáit, egyúttal sommás ítéletet hoz Merán Ákos, a „létező szocializmus” Hábetlere fölött: az ő identitásprojektjét álságosnak tartja, és leleplezi. Ebben és írása sok más jellegzetességében a szerző a régi magyar szociográfia nyomdokában jár: tényfeltáró és kritikus, ha küldetéstudata szelídebb is az elődökénél.

A kötet műfaja nehezen megítélhető. Az ELŐSZÓ lényegében olvasónapló, melyben a kapcsolódó késő modern történetírói, szociológiai és filozófiai irányzatok közül ismerkedhetünk meg néhányal. Egyúttal szakmai kiáltvány az élettörténeti elbeszélés mint szociológiai forrás hazai elismertetéséért. Siessünk kimondani: teljes joggal és nagyon csekély reménnyel. Hiszen a mai magyar *mainstream* szo-

ciológia (ha van egyáltalán ilyen) még mindig nem vesz tudomást arról, hogy nem (feltétlenül) a tömegek révén tárulkoznak fel a tömegek, mint ahogy azokról a testvértudományokban (történettudomány, filozófia, antropológia, irodalomelmélet stb.) zajló vitákról sem, melyek a nyugati szociológiát az utóbbi évtizedekben radikálisan átformálták.

A három eset leírása szerencsére nem a szokásos invenciótlan *oral history*s szerkezetet követi (annak 1. változata: szerkesztett, stilizált interjúk + soványka értelmezés; 2. változata: hagyományos történeti vs. szociológiai értekezés + soványka interjúrészletek a mondandó illusztrálására), hanem a különböző elbeszéléseket korszakokra bontja, egymás mellé teszi, szembesíti, történelmi kontextusba ágyazza, és interpretálja őket. Ez részben előnyére, részben azonban hátrányára válik a munkának. Hiszen ha elfogadjuk, hogy az élettörténeti elbeszélés a szociológiai jelenségek bemutatásának önálló forrása, akkor elsődlegesen ezeket az elbeszéléseket kellene elemeznünk és az általuk feltáruló egyéni „korszakokat” és elbeszélési struktúrákat bemutatnunk. Nem a történeti „igazság” után kellene kutakodnunk (még akkor sem, ha megengedjük, több „igazság” is lehetséges), hanem emez „igazságok” megélési módjait feltárnunk – az élettörténeti elbeszélések szisztematikus elemzésével azonban adós marad a kötet.¹

Még problematikusabb az egyedi élettörténetek és a lokális történelem összekapcsolása. A KÁRPÓTLAK esetében azt a célt tűzte ki a szerző, hogy a „*paraszti gazdalét történelmi gyökereit, a falusi társadalomban elfoglalt helyük [sic!] alakulását, a termelési struktúra jellemzőit és változásait*” a kiválasztott családok történetén keresztül írja le (34. o.). Ehhez azonban az élettörténeti interjú nem a legmegfelelőbb szociológiai módszer – hiszen maga H. Sas is utal arra a bevezetőben, hogy élettörténetünket a jelen perspektívájából idézzük fel, így elbeszélésünkben csupán azok az emlékek bukkannak fel, melyek ma is relevánsak. A paraszti kultúra kutatásának megvannak a maga autentikus forrásai és tárgyai: a közösségi dokumentumoktól a fennmaradt tárgyi kultúráig – H. Sas használja is ezeket. Az élettörténeti interjúkból pedig a paraszti gazdalét megélését, a róla szóló kollektív emlékezetet rekonstruálhatnánk. E trópuson máshogy mérődik a siker és a kudarc: lehet, hogy a Füsi család a külső mércék

szerint sikeresebb volt a kárpótláskor, Hartaiék az élettörténet „törvényei” alapján mégis boldogabbak azzal, amijük maradt. A kevert módszer hibája, hogy szétszórja a kutató figyelmét, és megnehezíti a következtetések levonását is, jelesül azt, hogy kárpótlás ide vagy oda, az agrárátmenet azokon a településeken okozott kevesebb megrázkódtatást, ahol nem verték szét a téeszeket.²

A „közel múlt”, azaz az átmenet vizsgálata attól is bonyolult, hogy a lezárás pillanatában nem látszik tisztán, mely tendenciák maradnak virulensek és melyek csak pillanatnyi elhajlások, zuhanások vagy elrugszkodások a községek életében és a személyes sorsokban – nyilván ez magyarázza a szerény összegzést a tanulmányok végén. Hadd tudósítsak mégis a KÁRPÓTLAK fejezet kicsengésével ellentétes pozitív fejleményekről Mecsér életében, mely falut természetesen nem kutatóként, hanem az elmúlt évtizedben hetente-kéthetente odajáróként magam is többé-kevésbé ismerem: 1998-ban még nem látszott, de a másik Füsi azóta a legerősebb helyi agrár vállalkozóvá nőtte ki magát; a téesz egyik régi épületében ma struccokat nevel egy frissen betelepült gazda, aki földeket is szerzett azóta a határban; 2001-től tíz-tizenkét menetrend szerinti busz közlekedik Győr és Mosonmagyaróvár irányába; a falu határában pedig egy győri vállalkozó felújította a rigópusztai majort szürkemarástul, bivalyostul, lovastul (igaz, hogy diszkót üzemeltet a pajtában...).

Módszertanilag érdekes kísérlet a videós interjú elemzése – azaz kép(szóveg) és beszéd(szóveg) forгатókönyvszerű egymás mellé rendelése. Itt H. Sas abból indul ki, hogy „*a mozgókép többletinformációt adhat a szociológus számára. Hiszen megjeleníti a közvetlen érzékelés lehetőségét. Nyújtja az örömet, a bánatot, a szenvedést, az indulatot, a kicsinységet vagy a nagyságot, az igazságot és az álságot, a kimondott szavakat és a tényleges érzelmek egybeeséséről vagy ellentmondásosságáról, ezek múltjáról, változásairól és mindebben e viszonyokat meghatározó társadalmi erőteréről szóló információkat, mégpedig úgy, hogy a közel hozott emberi arcokon és mozdulatokban mindez láthatóvá lesz*”. (132. o.) Erősen vitatható azonban, hogy ezek a szociológus kérdései lennének. S ha igen, mi volna az elemzés módszertana?

A választott forгатókönyvforma (a látott képsor leírása, majd az elhangzottak rögzítése) szellemes, de szerkezetileg nehezen követ-

hető, ráadásul félvezető is, hiszen a filmrészletek leírásában már benne rejlik az interpretáció. Nem a filmet vagy a képkockát látjuk, hanem személyes szöveget olvashatunk egy másik, „belső” képről, melyet H. Sas alakított ki magában a film megtekintésekor. Sőt még előbből kezdem: az olvasó számára már az sem világos, hogy milyen „rendezői” és operatőri szándék hozta létre a képsorokat. Rögzített vagy mozgó kamerával készült a film? A kérdező filmezett, vagy operatőrt alkalmazott? Mit tudtak a C villa lakói a hozzájuk látogatott szociológusról és a készülő videóról? A szerző nem elemzi, de még csak nem is problematizálja a szereplői „alakításokat”, a magnetofonos és a kamerás megörökítés közötti különbséget, pedig a beszélgetőtársak a kamerának (is) beszélnek. Részben kiaknázatlan marad az a – C villában felvett dokumentumfilm elemzésével elvileg kínálkozó – lehetőség is, hogy a láthatósággal kapcsolatos identitás-politikákat, valamint a képi emlékezet és a fotók, filmek között feszülő ellentmondásos viszonyt megismerjük.³

A kötetet záró ÚJ APPARÁTUS című tanulmány arra a kérdésre keres választ, hogy „*kikből rekrutálódott az új politikai elit részeként megválasztott önkormányzati vezetés*” (210. o.) egy budapesti kerületben. H. Sas Judit – ismét a szociográfus alaposágával – nem csupán pillanatfelvételt készít az első szabadon választott testületről, hanem egyrészt egészen a hetvenes évekig visszanyúl, hogy a késő Kádár-korszak örökségét bemutassa, másrészt részletesen dokumentálja azokat az 1990 utáni „ügyeket”, melyek az új testületben konfliktusokat váltottak ki. S noha nem tudjuk meg, hogy mi is történt valójában a lakásprivatizáció vagy az Ybl-ügy során (a kutatás szempontjából ez nem is lényeges), az eltérő perspektívákból elmesélt történetvariánsok hű mintázatát adják a képviselő-testületi tagok közötti hatalmi viszonyoknak.

Az is kiderül, hogy a konfliktusoknak az érdekellentéteken, tapasztalatlanságon, a tanulási folyamatban szükségszerű bukdácsoláson túl élettörténeti magyarázata is lehet. H. Sas Judit a kvantitatív szociológia eredményei mögé néz, és finom interjú módszereivel kimutatja: noha a kerületi képviselők és hivatali vezetők nagyszülei, illetve szülei egytől egyig az 1945 előtti tulajdonosi vagy értelmiségi réteghez tartoztak, ugyan „*hasonlóan súlyos, de nagyon eltérő megpróbáltatásokon*” mentek át egy-

koron (283. o.). E megpróbáltatások lényeges mentalitásbeli különbségekhez vezettek a mai elit körében, melyek nemcsak a konfliktusokra adott válaszokat, de a politikai tagoltságot is magyarázzák. Az idézett interjúrészletek mindazonáltal inkább egy nagyon fontos mentalitásbeli hasonlóságot illusztrálnak, jellelül azt, hogy a rendszerváltás utáni politikai karrierek élettörténeti elismertetéséhez a szereplők leggyakrabban az áldozati mintát alkalmazzák, azaz magukat és felmenőiket az előző politikai rendszer üldözöttjeként mutatják be. S mint ahogy a rendszerváltás előtt a náci és a bolsevik diktatúra idején átélt megpróbáltatásokat nem lehetett kibeszélni, most a szocializmus mindennapjait hallgatják el.

A kötet tehát ötvözi az olvasó- és a terepnaplót, valamint a kísérleti jegyzőkönyvek és elemzési vázlatok műfajait. Ezáltal rettentő mennyiségű eredeti történet válik közkinccsé, és az egyedi sorsokból valóban feltárulkoznak a tömegek. A fegyelmezettebb elemzés és bátrabb interpretáció hiánya azonban az olvasó figyelmét is szétszórja – a kötet olvasása olykor felér egy levéltári kutatással. Nem könnyíti meg a dolgot az sem, hogy azon túl, hogy viszonylag rendesen bekötötte, az Új Mandátum Kiadó a könyvet egyáltalán nem gondozta: olvasószervező (feltüntetve legalábbis) nincs, nem túlzás, hogy minden oldalon van gépelési vagy tördelési hiba (kedvencem a „*tökeeros*” a *tökeeros* helyett a 234. oldalon), már a főszöveget is bolhabetűkkel szedték, és a szakmai lektort is kispórolták. Pedig ez a könyv igazán megérdemelte volna a kiadói törődést.

Jegyzetek

1. A biográfiaelemzés módszérének magyar nyelvű irodalma szégyenszemre alig van. Itt csak néhány „alapszöveg” utalnék: Schütze, F.: *BIOGRAPHIEFORSCHUNG UND NARRATIVES INTERVIEW*. *Neue Praxis*, 1983/3. 283–294.; Rosenthal, G.: *ERLEBTE UND ERZÄHLTE LEBESGESCHICHTE*. Campus, Frankfurt/New York, 1993; Chamberlayne, P.–Bornat, J.–Wengraf, T. (szerk.): *THE TURN TO BIOGRAPHICAL METHODS IN SOCIAL SCIENCE*. Routledge, London/New York, 2000.
2. Erről ragyogó elemzéseket olvashatunk: Bihari Zsuzsanna–Kovács Katalin–Váradi Mónika: *PEST MEGYEI KÖZELKÉPEK A SZÖVETKEZETI ÁTALAKULÁSRÓL*. *Tér*

és *Társadalom*, 1996/10. 139–151.; Kovács Katalin (szerk.): *BOMLÁS ÉS SARJADÁS A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGBAN. Replika* (1998), 33–34. 105–194.

3. Az előbbi problémákhoz kiváló történeti, elméleti és módszertani fogódzókat találunk: Barnouw, E.: *DOCUMENTARY: A HISTORY OF THE NON-FICTION FILM*. Oxford U. P., New York, 1993; Grant, B. K.–Slo-niowski, J. (szerk.): *DOCUMENTING THE DOCUMENTARY: CLOSE READINGS OF DOCUMENTARY FILM AND VIDEO*. Wayne State U. P., Detroit, 1998; Holert, T. (szerk.): *IMAGINEERING. VISUELLE KULTUR UND POLITIK DER SICHT-BARKEIT*. Oktagon, Köln, 2000; Hirsch, M.: *FAMILY FRAMES: PHOTOGRAPHY, NARRATIVE, AND POSTMEMORY*. Harvard U. P., Cambridge, 1997.

Kovács Éva

KRAKKÓ NÁCI MEGSZÁLLÁSÁNAK EZERKILENC SZÁZHATVAN- EGY NAPJA – OLDALNÉZETBŐL

*Andrzej Chwalba: Dzieje Krakowa (V) Kraków w latach 1939–1945
Wydawnictwo Literackie, Kraków, 2002*

1992-ben jelent meg Jerzy Wyrozumski tollából annak a nagyszabású szellemi vállalkozásnak első kötete, amelynek összefoglaló címe: *KRAKKÓ TÖRTÉNETE*. Az alcím öleli fel az egyes kötetek által tárgyalt időszakot. A Wyrozumski professzor által írt kötet alcíme: *KRAKKÓ A KÖZÉPKOR ALKONYÁIG*. Janina Bierzówna és Jan M. Małecki szerzőpáros munkájának eredménye a 2. (*KRAKKÓ A XVI–XVIII. SZÁZADBAN*) és a 3. (*KRAKKÓ AZ 1796–1918 KÖZÖTTI ÉVEKBEN*) kötet. A *KRAKKÓ 1918–1939 KÖZÖTT* alcímmel kiadott 4. kötet kollektív munka eredménye.

A sorozat 2002-ben napvilágot látott 5. kötete, amely nem egészen hat év, pontosan a náci megszállás 1961 napjának históriáját tárgyalja az alcím tágabb időkeretén belül: *KRAKKÓ 1939–1945 KÖZÖTT*. A szerző, Andrzej Chwalba a Jagelló Egyetem professzora és jelenlegi rektorhelyettese, aki a *LENGYELORSZÁG TÖRTÉNETE 1795–1918* (*HISTORIA POLSKI 1795–1918*. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 2000) című munkájával alapozta meg szakmai tekintélyét, hírnevét.

Külön tanulmány tárgyát képezhetné, ha Chwalba monográfiáját összevetnénk Tomasz Szarotának *HÉTKÖZNAP A MEGSZÁLLT VARSÓBAN* (*OKUPOWANEJ WARSZAWY POWSZEDNI DZIEŃ*. Czytelnik, Warszawa, 1988) című több kiadást megért tanulmánykötetével. Az ideológiai sorvezető a könyvén negyed évszázadon át dolgozó utóbbi történésznél az, hogy „*Varsó [...] a hódítókkal szembeni harc központja, s a lengyel nemzet mártíromságának színhelye is*”. Chwalba ezt Krakóról nem mondhatja el. Ettől függetlenül a varsóiak és a krakkóiak „hétköznapijai” számtalan vonatkozásban hasonlóak.

1939–1945. Az évszámok jelzik, hogy rendkívüli időszakról van szó, s ezt a szerző is kiemeli: „*Krakko históriájának tíz évszázadnyi távlatából nézve a német megszállás éveit csak epizódnak tetszhetnek, ez magyarázza az időtartam napokban történő jelzését. A háború utáni évek távlatából nézve azonban aligha mondható, hogy csupán epizódról van szó. 1939–1945 között az idő elképesztő tempót öltött, s a valóság, amelyben az emberek éltek, alapvetően összesűrűsödött. A megszállás kivételes időszaknak számított, amely néhány évre megszakította az események megszokott menetének folytonosságát. Olyasfajta tapasztalatokat hordott ki, amelyek következményei a mai napig láthatók és érezhetők. A város sem azelőtt, sem azután nem lett olyan próbatételnek kitéve, jöjjelhet nemegyszer kellett elviselnie idegen hódítókat...*”

Chwalba professzor e „próbatétel” történetét és következményeit dolgozza fel monográfiájában, amelynek hét nagy fejezetre tagolódo szerkezete jól áttekinthető. (A VIII., zárófejezet az érintett kérdések összefoglalása.)

Az I. fejezet címe: *A NÉMETEK KRAKKÓBAN*. Az új hatóságok. Bevezető alfejezetével – 1939 szeptemberé előtt, szeptember első napjai – a szerző berántja olvasóját abba a feszültségbe, amely a háború kirobbanását megelőző napokban, hetekben Lengyelországot jellemezte. Senki számára sem lehetett kétséges, hogy a háború a hitleri III. Birodalommal elkerülhetetlen. Krakko lakóiban ezt a Városi Tanács elsötétítésre, élelmiszerkészletek felhalmozására, mozgósításra felhívó rendeletei, plakátjai, továbbá a műkincsek biztonságba helyezéséről s a diverzánshakciókról keringő hírek is tudatosították. A Wawel 132 faliszőnyegét a háború harmadik napján sikerült a zászlókkal és a lengyel államiság kezdetét jelképező karddal együtt Krakkóból elszállítani, előbb Lublinba, majd onnan Bukaresten, Máltán, Fran-

ciaországban át Kanadába. De nemcsak a műzeumi gyűjteményekkel csattogó vagonok tartottak kelet felé, hanem a menekültek s a visszavonuló katonaság végelérhetően tömegei is ellették a Tarnów, Rzeszów felé vezető országutat. A város gazdátlan maradt. Kezdetét vette az üzletek, üzemek, gyárak raktárainak kirablása. A külvárosi gyerekek, akik azelőtt sohasem jutottak édességhez, most „*csokoládéval firkáltak a falakra*”.

A szerző azzal, hogy ezeket a nemzeti büszkeséget csorbító jeleneteket is viszonylag részletesen érteti, már munkájának kezdetén az olvasó írtására adja, hogy számára csak a dokumentumokkal igazolt tények a mérvadók, legendákkal, mítoszokkal csak a maguk helyén foglaloznak.

Az Ernst Busch és Weiner Kienitz tábornokok parancsnoksága alatt harcoló VIII. és XVII. német hadtestek egységei szeptember 6-án a reggeli órákban vonultak be Krakkóba, s nyomban őrizetbe vették a városi önkormányzat huszonöt vezetőjét. Túszaikat huszonnégy óra elteltével engedték szabadon, miután meggyőződtek róla, hogy nem kell fegyveres akcióktól tartaniuk. Mivel Krakkót német városnak tartották és kiáltották ki, nyomban otthonosan rendezkedtek be falai között. A megszállás első napjaiban, heteiben a lengyelekkel nem éreztették, hogy „*unterschek*”-nek tekintik őket. Mintha a monarchiabeli békeidők emlékét, hangulatát életre keltve igyekeztek volna a krakkóiakat megnyerni. Brunon Streckenbach tábornok, a helyi Belbiztonsági Rendőrség (Sipo) és Belbiztonsági Szolgálat (SD) főnöke megjegyezte: „*A lengyeleket nagyon meglepte a Wehrmachtnek a lengyel lakossággal szemben tanúsított fegyelmezett viselkedése. [...] Különösen a bécsi tisztekre vonatkozik ez, akiknek egy része még a Habsburg Monarchia idején itt dolgozott, és akiknek a lengyelek iránti tiszteletteljes magatartását a lengyelek értékelni tudják.*” A németek, miután a Vörös Hadsereg a szeptember 17-ét követő napokban megszállta Kelet-Lengyelországot, igyekeztek részvétellel tüntetni a lengyelek mellett. Ebből Krakkónak mind a lengyel, mind a zsidó lakossága azt a következtetést vonta le, hogy a nyugati szövetségesek hamar bekövetkező megjelenéséig tartó rövid időben a megszállás nem lesz különösebben szigorú.

A szövetségesek lengyelek által annyira várt nyugati támadása azonban elmaradt, s a né-

met hadsereg zavartalanul berendezkedhetett a Molotov–Ribbentrop-paktum alapján a III. Birodalomnak juttatott lengyel területeken. Ezek katonai kormányzója Gerd von Rundstedt vezéreredes lett. A szeptember 20-án létrehozott Krakkói Katonai Körzet parancsnokává Wilhelm List tábornokot nevezték ki. 1939 decemberéig megszűnt a katonai kormányzás, szerepét részben a Belbiztonsági Rendőrség és a Belbiztonsági Szolgálat vette át. A Belbiztonsági Rendőrség szervezetébe tartozott a Gestapo – a Titkos Államrendőrség – és a Kripo – a Bűnügyi Rendőrség. Mellettük létrehozták a közrepre vigyázó rendőrséget – az Orpót is –, amely a közigazgatási hatóságokhoz kapcsolódott, és operációs szempontból az SS és Rendőrség magasabb parancsnoka alá tartozott. A Gestapo – elsőként – szeptember 13-án megkezdte hálózatának kiépítését Krakkóban.

A katonai hatóságok már szeptember második felében felszólították a hivatalokat, hogy mielőbb vegyék fel a munkát, s az iskolákat, hogy október 1-jén kezdjék meg a tanítást. Krakkó jövőjét is az a dekrétum határozta meg, amely Hitler utasítása alapján október 20-án lépett életbe. Ennek értelmében a németek által megszállt területek egy részén – a Megszállt Lengyel Területek Főkormányzó-sága néven – létrehoztak egy sajátos alakulatot, amely se államnak, se autonóm területnek, se protektorátusnak nem nevezhető. A főkormányzó Hans Frank korábbi birodalmi igazságügy-miniszter, a Német Jogi Akadémia elnöke lett, aki a Főkormányzóság polgári ügyeinek intézésére teljhatalmat kapott. Frank hatalmát az SS és a Rendőrség főparancsnoka, Friedrich von Krüger, majd Wilhelm Koppe ellenőrizte – (igyekezve társ kormányzó szerepet játszani) –, akik közvetlenül Heinrich Himmlernek tartoztak felelősséggel.

Hitler a Megszállt Lengyel Területek Főkormányzóságának létrehozásával megszegte az 1939 októberében Sztálinnal kötött titkos megállapodásnak azt a pontját, amely kimondta, hogy egyik fél sem hozhat létre olyan államalakulat-féleséget, amely nevében hordja a „lengyel” jelzőt. (Igaz, villanásnyi ideig Sztálin is foglalkozott azzal a tervvel, hogy a Vilnától délre eső körzetben létrehoz egy „mini lengyel népköztársaságot”.) Hitler minden bizonnyal abban reménykedett, hogy a nyugati hatalmak az 1939 szeptemberében Európá-

ban bekövetkezett területi változásokat ugyanúgy elfogadják, mint a müncheni paktumok következményeit. Erre vonatkozó szondázásainak eredménytelensége, majd Franciaország lerohanása után már teljes egészében értékét veszítette a lengyel kártyalap, s ennek következtében 1940. július 31-től a *Megszállt Lengyel Területek* lemaradt a Főkormányzóság mellől. (Igaz, a Szovjetunió megtámadását követő hetekben Hitler a lemergi, stanislawóvi, volhíniai vajdaságokat a Főkormányzósághoz csatolta, s ezzel nagy családást okozott a nemzeti önállóságra törekvő, a német segítséggel önálló Ukrajnára életre kelteni akaró ukránokban. A Főkormányzóság területi „gyarapodás”-a egyrészt a Molotov–Ribbentrop-paktum megsemmisülésének bizonyosságát, másrészt az aktív földalatti ellenállás territóriumának megnövekedését jelentette a lengyelek számára.)

„Ebben az országban van egy pont, amely minden szerencsétlenség forrása, és ez Varsó. Ha a Főkormányzóságnak nem volna Varsója, akkor nehézségeink, amelyekkel nap mint nap meg kell birkózniunk, 4/5 résszel csökkennének. Varsó mindenfajta felforgató cselekmények tűzfészke ma, és holnap is az a hely lesz, amelynek nyughatalmsága az egész országra kisugárzik” – szögezte le Hans Frank az 1943. december 14-én Krakkóban tartott konferenciáján. A több mint negyéves tapasztalatok birtokában nyilván még inkább elégedett volt amiatt, hogy 1939 őszén Krakkót választotta a Főkormányzósági Hivatal székhelyéül, a Főkormányzóság fővárosául. A döntést akkor a város német jellegével, emberi léptékű méreteivel, monarchiabeli mentális és kulturális hagyományaival indokolták. A gigantikus, „rendetlen”, „ázsiai” Varsó nem állta ki az összevetést. „Varsót le kell rombolni, míhelyt alkalom kínálkozik rá” – jegyezte fel naplójában Hans Frank, aki a Wawel királyi palotájában rendezkedett be. (Emiatt nevezték a Főkormányzóságot Frankóniának, s őt magát Frankónia királyának.) Az általa megfelelőnek tartott alkalom 1944 őszén, a varsói felkelés leverése után érkezett el, amikor Hitler utasítására Varsó nagy részét a föld színével tették egyenlővé.

A Főkormányzóság kormányaként tizenkét főosztályból álló hivatal működött, élén Josef Bücher államtitkárral. A Főkormányzóság négy kerületre (varsói, lublini, radomi, krakkói) tagolódott. A tizenegy járást magába foglaló Krakkói Kerület – kerületi és járási – köz-

pontja is természetesen Krakkó lett. A kerületet kerületi kormányzó, a várost Stadthauptmann (városkapitány) igazgatta. A közigazgatási tagozódás azt is jelentette, hogy hivatalnokok nagy tömegére volt szükség. Döntő többségük szükségszerűen a lengyelek köréből került ki. Számuk 1941 áprilisában 16 400, 1943 derekán 31 000, 1944 márciusában 35 000 fő volt. (Mint Szarota könyvéből megtudjuk, a varsói városi önkormányzatban 32 000 hivatalnok dolgozott a háború előtti 24 000-rel szemben.)

A megszálló hatóságok Krakkóban ötszáz lengyelt vettek át a háború előtti városi rendőrségtől. Az ún. „kék rendőrség” szerepét máig tartó viták kísérik. A rendőrök egy kisebb része – elsősorban a tisztikar – bekapcsolódott a földalatti ellenállási mozgalomba, nagyobb hányada azonban nemcsak a közrend fenntartásában és a közbüntényesek üldözésében játszott szerepet, hanem az ellenállási mozgalom felszámolásában és a gettók őrzésében is részt vett.

A kötet II. fejezete – címe: A VÁROS LAKÓI ÉS TERÜLETE – is rendkívül izgalmas adalékokkal szolgál. A háború előestéjén Krakkó 259 000 lelket számlált. Lakossága, a nyugatról, majd a szovjet megszállást követően kelet felől érkező menekültek révén jelentősen megnövekedett. Hans Frank becsvágya volt, hogy Krakkót európai német mintavárossá fejlesztesse. „Szeretném Krakkóban feltámasztani az olasz reneszánsz udvart, a Wawel pedig az előzékenység és civilizáció szigetévé tenni a szláv barbárság keltető közepén...” – fogalmazta meg célját a kezdet kezdetén. Ennek jegyében vették elő az 1939-et megelőző években kidolgozott és Kazimierz Dzierwowski mérnök nevével fémjelzett városfejlesztési tervet. Az ebben rögzítetteknek megfelelően 2 körjegyzőséget és 28 községet csatoltak Krakkóhoz, amely így kör alakúvá terebélyesedett, területe 12 négyzetkm-rel, lakossága 72 000 fővel növekedett. A falusias jellegű új területek infrastruktúrája rendkívül alacsony volt, házainak döntő többsége földszintes. Azért, hogy az új kerületeket valóban városi szintre emeljék, nagyszabású építkezések indultak meg. E téma feldolgozása nyitja a következő fejezetet, amelynek címe: A NÉMET KRÁKKÓ – KRAKKAU.

1939 augusztusában Krakkónak mintegy ezer német nemzetiségű lakosa volt. A háborút követő első hetekben terv született arra vo-

natkozóan, hogy Krakkót – miután a lengyelektől és a zsidóktól „megtisztítják” – Tirolból áttelepített nemetekkel (osztrákokkal) népesítik be. Ez a terv csak részben – (a gettó létrehozásával) – valósult meg. A városba nagy számban érkeztek hivatalnokok, különféle típusú biztonsági erők tagjai és vállalkozók, de a falai között állandóan letelepedett németek száma 1943 elejére is alig haladta meg a húszezret. Az Óvárosban és az előkelőbb belvárosi kerületekben azonban mintha csak őket lehetett volna látni. Auschwitz egyik első foglya, az 1941 tavaszán csodálaw határos módon megmenekült Władysław Bartoszewski, a néhány évvel ezelőtti lengyel külügyminiszter, történész, aki a varsói felkelés leverése után Krakkóba került, jegyezte meg: *„Krakkó lehangelő, egyetlen más városban sem látni annyi németet, mint itt.”* E benyomást nyilván az is erősítette, hogy a lengyel emlékműveket eltávolították, az utcaneveket, feliratokat németre cserélték. Az Óvárost övező körliget egyes sétányait, padjait, a város előkelőbb éttermeit, kávéházait, vilamoskocsijait, autóbuszait csak németek használhatták. A leggyakrabban ismétlődő felirat a *Nur für Deutsche* volt.

A külön német városrész létrehozására kidolgozott tervek csak töredékesen valósultak meg. Az Óváros lengyel lakosságának többségét ugyan kitelepítették, de ettől az még nem vált német kerületté. Épült egy lakóteleprész, amely valóban német volt. Száz korszerű – „a fény és levegő”-t hirdető tervek szellemében fogant – három-öt szintes bérházat emeltek. Ez a Főköormányzóságban emelt hasonló típusú épületek tíz százaléka volt. A megnövekedett városban a német megszállás idején 27 km utat csatornáztak és láttak el kemény burkolattal. Ennél több járdát építettek. A csatorna-, víz- és gázvezeték-hálózatot sok helyen felújították, korszerűsítették. A Visztulát szabályozták, és központi szakaszán rakpart épült. A náci jó néhány gyárat, üzemet és több kórházat is korszerűsítettek. A nagyarányú modernizációs munkába harminc német cég kapcsolódott be: összesen közel nyolcezer embert foglalkoztattak. A megrendelésekből több száz kisebb-nagyobb lengyel cég is részesült. Krakkóban az életminőség átlaga nem nagyon maradt el a párizsitól, az amszterdamiól vagy a brüsszelitől, s az életfeltételek összehasonlíthatatlanul jobbak voltak, mint Belgrádban vagy Athénban.

A kooperáció kényszere eleve lehetetlenné tette azoknak a náci rendelkezéseknek a betartását, amelyek előírták a németek és lengyelek (és a kezdet kezdetén a zsidók) egymástól történő teljes elszigeteltségét. A németek eleve szívesebben laktak lengyel bérházakban, mint „tisztán” német épületekben. A lengyel szomszédság a német család számára biztonságot jelentett a földalatti merényletekkel szemben. Ugyanakkor a háztömb lengyel családjai számára is egyfajta védelmet biztosítottak a német lakók az éjszakai náci razzikiák, embervadászatok idején. Ez utóbbiak azért is gyakran folytak, mert nem volt elég lengyel önkéntes jelentkező, aki a Birodalomba ment volna ki dolgozni. (Szarota idézett munkájából megtudható, hogy Varsóból 85 000 embert kényszerítettek Németországban dolgozni.)

A Chwalba professzor könyve által kiváltott szokatlan nagy visszhangban az is szerepet játszott, hogy a szerző a megszokottól eltérő módon közelítette meg a náci megszállás bemutatását. Kiemeli, hogy az iszonyat korában jelentős volt azoknak a lengyeleknek a száma, akik ipari, kereskedelmi, vendéglátói vállalkozásaik révén gazdagodtak meg, vagyis le kell számolni azzal a mítosszal, hogy minden lengyel ellenálló hazafi volt. 1946-ban vita folyt arról, hogy az 1941-es városfejlesztési, közigazgatási változásokat miként kezeljék. Végül helybenhagyták őket azzal az indokkal, hogy voltaképpen a háború előtt kidolgozott lengyel terv valósult meg.

A fentiek bemutatásának szokatlan objektivitása azonban nem homályosíthatja el a kegyetlenkedéseket, a népiirtásokat megrázó közelképeket. A népiirtásra a tények felsorolásának, ismertetésének pusztá drámamaisággal az V. fejezet (A ZSIDÓ KRAKKÓ – KROKE) döbönt rá.

Az 1939-es népszámlálási adatok kimutatása szerint a Lengyelországban élő 3,1 millió zsidó polgárból 45 800 lakott Krakkóban. A hitleristák – a nürnbergi kritériumok alapján – 68 482 zsidót vettek a Főköormányzóság székhelyén lajstromba. Ennek kis része számított asszimilánsnak. A lengyelországi zsidóság tizenegy százaléka vallotta anyanyelvének a lengyel, döntő hányada jiddisül, kisebb része héberül beszélt. Az asszimilánsok aránya Krakkóban viszonylag magasabb volt, ez azonban mit sem változtatott azon a tényen, hogy a lengyel és a zsidó társadalom egymás mellett és nem egymással együtt élt. Közeli ismeretség,

barátság csak az értelmiségiek egy szűk rétegének tagjai között szövődött. A nyílt vagy burkolt antiszemitizmus, ha nem volt is olyan heveny, mint máshol (pl. Varsóban), Krakkóban is létezett.

A városnak még a középkorú lakói is emlékeztek arra, hogy II. Vilmos német császár hadseregének az I. világháború idején sem az Oroszországtól elfoglalt Lengyel Királyságban, sem az ukrán, a fehérorosz és balti területeken nem voltak antiszemita kilengései. 1939 őszén még az a remény élt, hogy a hitleri megszállók – a baljós birodalmi hírek ellenére is – ugyanolyanok lesznek, mint „Vili császár” katonái. Hogy a náciaktól valójában mi várható, arra a zsidó lakosságot az 1939. december 1-jével életbe lépő rendelkezés döbbsenhetette rá, amely szigorúan előírta az „*ötven méterről jól látható nagyságú Dávid-csillag*” viselését. Tíz nappal később a zsidó polgárokat megfosztották nyugdíjuktól, munkanélküli-segélyüktől, hadirokkant-járulékuktól. A megalázásukat, jogfosztásukat, kisémmizésüket, vallásuk gyakorlásának tiltását előíró rendelkezések sűrűn követték egymást. Végrehajtásukért az 1939. november 29-én létrehozott Judenrat volt felelős. Kényszerítő erőként a németek Zsidó Rendőrséget szerveztek, amelynek tagjai kegyetlenségben nem maradtak el az SS keretlegények brutalitásától. (A gettó felszámolása után ez sem mentette meg őket a kivégzéstől.) 1940 folyamán teljes egészében elkobozták a zsidók ingó és ingatlan javait.

A németek hitsorsosaik túlélésének lehetőségével kecsgették a Judenrat vezetőit, amennyiben bizonyítani tudják, hogy munkájuk nélkülözhetetlen a III. Birodalom számára. A már 1939. október 28-án előírt kényszermunka-kötelezettséget december 12-én részletezték. Eszerint közmunkára kötelezendő minden 14 és 60 év közötti zsidó férfi, valamint 18 és 55 év közötti zsidó nő. A napi 12 óra hosszát tartó munka megszervezéséért és lebonyolításáért a Judenrat volt felelős. A Judenrat állította össze az 1940 nyarán Krakkóból kitelepítendő 40 000 zsidó polgár listáját is. 1941. március 3-án a Krakkói Kerület helytartója, Otto Wächter elrendelte a krakkói gettó felállítását Podgórze egy szűk részén. Az odaköltözés határidejéül március 30-át jelölte ki. (Tomasz Szarota monográfiájának a varsói gettót bemutató fejezetében statisztikai adatot közöl arra vonatkozóan, hogy 1941-ben

43 239 zsidó halálesetét regisztrálták. Közülük 1991 fő flekktfuszban, 10 653 személy „*ismeretlen okból*” halt meg, 10 971 ember éhen halt. Vagyis a zsidóság tömeges kiirtása még a haláltáborokba hurcolás előtt megkezdődött, úgy, ahogy ezt a Főkormányzóság egészségi minisztere, dr. Jost Walbaum 1941 októberében a német orvosok krynicai konferenciáján leszögezte: „*Csak két út létezik – vagy éhhalálra itéljük, vagy agyonlövöljük a gettók zsidóit.*”)

Az Endlössungról 1942 februárjában hozott határozat után négy hónapra hétezer zsidót hurcoltak el Podgórzeből a belézi haláltáborba. Október folyamán újabb ezrek követték társaikat a halálba. A náci hatóságok újra és újra arról biztosították a Judenratot, hogy a gettóban maradtak munkájára szükség van, s nem éri őket bántódás. A Wehrmacht tábornokai közül néhányan – hadiérdekekre hivatkozva – igényt tartottak a zsidók rabszolgamunkájára, s többször felléptek érdekében. Végül azonban Krakkóban is a náci ideológia győzött: 1943 márciusában a podgórzei gettó maradék lakóit is bevagonírozták. A krakkói zsidóság kilencven százaléka esett áldozatul a hitlerista népirtásnak. Túlélésre csak azoknak volt esélyük, akiknek ismerősük, barátjuk volt az árja oldalon. Egy-egy ember megszőktetéséhez, bújtatásához ugyanis több, olykor több tucat ember összefogására volt szükség. Hamis személyi igazolványt, „kennkártyát”, keresztlevelet, élelmiszerjegyeket kellett részére beszerezni, s rejtkekhléyláncot szervezni. A zsidók támogatására többek között a Władysław Bartoszewski közreműködésével 1942-ben alakult varsói szervezet – a Zsidókat Segítő Tanács – tevékenységét Krakkóra is kiterjesztette, s a hamis igazolványok beszerzésével több száz ember megmentéséhez járult hozzá a gettó végleges felszámolásának előestéjén.

1941 és 1942 fordulóján Krakkóban is megalakult a Zsidó Harci Szövetség. „*Nem ennek tagjai határozták meg a zsidó városrész arculatát, ők csupán saját haláluk módjáról döntöttek.*” Az emberhez méltó halálról. Több sikeres fegyveres akciójuk közül leghíresebb a Cyganeria (Bohém) német kávéház elleni bombamerénylet.

Roman Polański, aki gyermekként Krakkóban élte túl a holokausztot, miközben édesanyját 1942-ben meggyilkolták, A ZONGORISTA című filmjében mutatja be a menekítés bonyolult és veszélyes állomásait és az Endlössungra a krakkói gettóra is érvényes történe-

tét. A meglévő antiszemitizmust minden esz-közzel szító hitlerista hatóságok a zsidók elszigetelésére olyan rendszabályokat vezettek be, amelyek megsértéséért halálbüntetés járt: zsidók bűjtatásáért, a bűjtató feljelentésének elmulasztásáért, illegálisan áruval történő ellátásáért. Szép számmal akadtak olyanok, akik foglalkozásuknak tekintették a szökött zsidók nyomom követését, zsarolását, feljelentését, amellyel az őket bűjtatót is fenyegették. A Honi Hadsereg a náci hatóságokkal együttműködő személyeket, kilétüket felfedvén, az első figyelmeztetés után kivégezte. A Nemzeti Véderő – egyébként németek ellen is harcoló – katonái viszont részt vettek a zsidók üldözésében. Mindezekről Andrzej Chwalba részletesen beszámol.

A könyv, miután röviden ismerteti a németekkel együttműködő ukránok Krakkójának – *Krakiv* – rövid történetét, a legtágabb teret a lengyel Krakkónak – (*Kraków*) – szenteli. A náci ideológia a lengyeliséget mint szláv népet fajilag alacsonyabb rendűnek tartotta, amely arra ítéltetett, hogy a felsőbbrendű germánuságot szolgálja. Ennek az ideológiának a jegyében a megszállás első éveiben kísérlet sem történt a lengyelek megnyerésére, egy esetleges Quisling típusú kormány felállítására. (Ez utóbbihoz aligha akadt volna lengyel politikus, aki asszisztált volna. A lengyel jobboldali, nacionalista, antiszemitá pártok is szembefordultak a náci megszállókkal.) Ennek ellenére voltak olyan német elgondolások, amelyek szerint Krakkó árja lakosságát – tekintettel a város német múltjára – , úgymond, fel lehetett volna venni a „nemzetiségi listára”. Berlin azonban leszögezte, hogy „*alávetett népnek még egy szűkebb csoportjával sem lehet kivételt tenni*”.

Hogy a város értelmiségi eliteje mire számíthat, azt az ún. *Sonderaktion Krakau* már 1939 őszén baljósan előrevetítette. A Jagelló Egyetem vezetése – nem tudván arról, hogy a Krakkói Katonai Körzet polgári vezetője (hamarosan a Krakkói Kerület kormányzója), Otto Wächter elrendelte a középiskolák, főiskolák, egyetemek bezárását – november 6-ra összehívta az egyetem s a város több más felsőfokú tanintézetének vezetőit, hogy a tanévet ünnepélyesen közösen nyissák meg. Ez elmaradt. Dr. Bruno Müller, az SS magas rangú tisztje a Collegium Novum 56-os termében összegyűlt professzorokat – 186 személyt – letartóztatta, s

a sziléziai Breslauba (Boroszlóba, Wrocławba) szállíttatta, onnan pedig a sachsenhausen–ora-nienburgi koncentrációs táborba. (Jan Dabrowski történészprofesszort az mentette meg az elhurcolástól, hogy a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja volt, s a krakkói magyar konzul közbenjárt érte.) Az óriási nemzetközi tiltakozásra, amelyben még Mussolini hangja is hallatszott, a hitleristák végül szabadon engedték a professzorokat, de közülük tizenhárman még a lágerben meghaltak, két zsidó származású professzort később gyilkoltak meg, öten pedig csak néhány héttel élték túl hazatérésüket.

Hogy hosszabb távon mi vár a lengyel értelmiségre, azzal kapcsolatban Hitler 1940. október 2-án a következőket mondta Hans Franknak: „*Lengyel ember számára csak egy úr létezhet, s ez az úr német. Két úr egymás mellett nem lehet sem ma, sem holnap. Ezért a lengyel értelmiség minden képviselőjét meg kell ölni. Ez kegyetlenül hangzik, de ez az élet törvénye. A Főkörmányszóság lengyel karám, egy nagy lengyel munkatábor.*”

A német hatóságok csak az általános iskolai tanítást és a középszintű szakoktatást engedélyezték. Történelmet, földrajzot, irodalmat tanítani tilos volt. Viszont nem tették kötelező tantárggyá a német nyelvet. (Talán azért nem, mert eredeti terveik szerint tíz-tizenöt éven belül a lengyeleket is kiirtották, illetve az Urál környékére telepítették volna.) A galériák, könyvtárak javait német állami tulajdonnak tekintették, s egy részüket – pl. a Nagyboldogasszony- (Mária-) templom főoltárát mint Weit Stoss nürnbergi mester alkotását – a III. Birodalomba szállították. A lengyelek – az Angliába menekült Karol Estreicher professzor vezetésével – még a háború alatt pontos kimutatást készítettek az elrabolt nemzeti javakról, s ezt angol és lengyel nyelven közzétették. Munkájukat nagyban megkönnyítette, hogy a javakat elkobzó, kiállításra, restaurálásra „kikölcsönző”, elszállító hatóságok elismervényt adtak a birtokukba került tárgyakról.

Az értelmiség üldözése 1940 folyamán folytatódott. Ebben az évben összesen 4500-4700 krakkóit tartóztattak le, vetettek börtönbe, hurcoltak el koncentrációs táborba, s közülük több százat lőttek agyon. A krakkóikkal szemben Hans Frank a kemény kéz és a megnyerő gesztusok politikáját felváltva alkalmazta. A terror időnkénti enyhülésének 1943-ban

egyrészt Sztálingrád, másrészt a katyni dráma nyilvánosságra kerülése is oka lehetett. A fő-kormányzó ebben az időben tájékozódott a legbefolyásosabb krakkói személyiségeknél – Stefan Adam Sapieha krakkói érseknél és a legjelentősebb karitatív szervezet, a Segélyező Tanács elnökénél, Adam Ronikiernél is – arra vonatkozóan, hogy a lengyelek támogatnák-e Lengyel Főköormányzóság létrehozását mint ki-elégítő megoldást. A leghatározottabb elutasít-ásra talált. (Hans Frank ilyen szellemű tétova javaslatfelvetései elől Berlin is mereven elzár-kózt.)

A Főköormányzóság pénzügyeit az 1939 őszén létrehozott Emissziós Bank intézte, ame-lyet a Lengyel Nemzeti Bank krakkói fiókjának korábbi igazgatói vezettek. Két zlotyért ered-etileg egy márkát lehetett kapni, de a lengyel pénz rohamosan veszített értékéből. Az amúgy is alacsony bérek viszont jóval lassabban emel-kedtek. A jegyrendszer sem biztosította a túl-éléshez elegendő élelmiszert, kalóriát, így vi-rágzott a feketekereskedelem. Ez elsősorban a mezőgazdaság fejlődésének kedvezett. Már a híres irodalomtörténész, Kazimierz Wyka *A LÁTSZAT-ÉLET (ŻYCIE NA NIBY)* című 1946-ban megjelent munkájában kifejtette, hogy a né-met megszállás milyen modernizáló kényszert fejtett ki a Főköormányzóság mezőgazdaságá-ra. Szigorúan kivetették az egyes gazdaságok-ra kötelező beszolgáltatási kvótát, de a föld-terület műveléséhez biztosították a műtrágyát és a kis és nagy gépek beszerzésének lehetősé-gét. A Krakkóban működő több száz lengyel gazdasági vállalat és a frissen betelepült és a háború előtti német vállalatok révén az ipari munkásság száma jelentősen emelkedett a ko-rábbi létszámhoz képest.

Sajátos fejezetét alkotja a náci megszállás történetének Krakkó kulturális élete. A hitleri propaganda azt hirdette, hogy a kultúrájától megfosztott nemzet megszűnik létezni, tehát a meghódított népeknek legelőször a kultú-ráját kell megsemmisíteni. Chwalba könyve azt bizonyítja, hogy e vonatkozásban – a Fő-kormányzóságot s különösen Krakkót illetően – a németek nem voltak következetesek. A sok jóval nem kecsegtető kezdeti intézkedések értelmében 1939 novemberében bezárták a Słowacki Színházat, s az épületben a Staats-theater kapott helyet. 1940 márciusában min-den olyan intézményt betiltottak, amely a len-

gyel „magas” kultúrát szolgált, augusztustól kezdve sem nyilvános, sem magán táncos ren-dezvényt nem lehetett rendezni. Néhány hét-tel később a lokálban és az utcán tartott éne-kes, zenei, kulturális műsorokat is előzetes en-gedélyhez kötötték. 1941 januárjában azon-ban engedélyezték, hogy a Régi Színházban lengyel színház nyíljk. Stanisław Drabik ope-raegyüttese is működhetett 1941 tavaszától. 1943 augusztusáig 47 koncertet adott.

Erősen korlátozó keretek között, de enge-délyezték a könyvkiadást. Igaz, csak a náci cenzúra által jóváhagyott művek jelentek meg. A háború alatt hivatalosan publikáló literá-torok közé tartozott Wojciech Żukrowski, aki majd 1956 után – *KÖTÁBLÁK* című, részben ma-gyar témájú regénye révén – az egyik legis-mertebb író lesz Lengyelországban. (Népsz-e-rűségének az vetett egy csapásra véget, hogy 1981 decemberében az első pillanattól kezdve támogatta a hadiállapotot bevezető Jaruzel-ski tábornokot.) Megjelentek napilapok, ame-lyeknek bojkottjára szólított fel a földalatti lengyel állam. Ezek a lapok azonban apróhir-detéseiknek és a háború forgatagában eltűn-tek felkutatását közlétező híradásaiknak kö-szönhetően nagy példányszámban keltek el, miközben a konspirációs körülmények között nyomtatott tájékoztatókat csak szűk körben terjesztették. Kiadtak különféle típusú szafk-lyóiratokat – pl. *A méhész* – is. Megjelent divat-lap és pornográf jellegű magazin is.

1943-tól a kultúra vonatkozásában határo-zott fordulatot vett a náci politika, mintha ál-tala akarta volna a lengyeleket magához édes-getni. A megnyerő gesztusok okára Tomasz Szarota világít rá, aki erre vonatkozóan az alábbiakat idézi Franknak, akit tájékoztattak az egész Főköormányzóságot behálózó lengyel földalatti középiskolai és egyetemi oktatásról, 1943. június 19-én Hitlerhez benyújtott em-lékiratából: „*A közoktatás megbénítása és a kultu-rális tevékenység nagyfokú korlátozása vezet oda, hogy a lengyel nemzeti közösség nagymértékben a németek ellen összeesküvő értelmiség befolyása alá kerül. Az, ami a lengyel nemzet története folyamán és a német uralom első éveiben lehetetlen volt, vagy-is egy belsőleg életre-halálra összeforrott, egységes céllal bíró nemzeti közösség létrejötte, ma a német kormányzás következtében lassan, de biztosan való-sággá válik.*”

Hogy Frank beadványa némileg eredmé-

nyes volt, azt a nyolc hónap múlva A FŐKORMÁNYZÓSÁG SZEREPE AZ EURÓPA JAVÁRA VÉGZETT ALKOTÓMUNKÁBAN címmel Berlinben tartott előadása jelezheti. Ebben kiemelte, hogy a Főkormányzóságban havonta ezer kulturális programot rendeznek. A megszállás alatti legnagyobb kulturális eseménynek azt tartják, hogy 1944. március 15-én a Régi Színház épületében megnyitotta kapuit a Krakói Egyetemes Színház, amely július 7–9. között Lengyel Művészeti Fesztivált szervezett. A színház állandó programjai között szerepeltek Aleksander Fredro, Gabriela Zapolska, Michał Bałucki, Karol Kurpiński darabjai, Stanisław Moniuszko operái. Az előadások rendkívül népszerűek voltak, több száz méteres sorok kígyóztak a jegyekért.

A földalatti mozgalom a leghatározottabban tiltotta a színház- és mozilátogatást, abszurdnak tartva, hogy a műsorplakátok mellett az agyonlőtt hazafiak névsorát közétevévő falragaszok láthatók, s ez a színházlátogatókat nem rendíti meg. *„A színpad lakásai és a zsarnok lakásai a hóhérokkal és a sintérekkel együtt új színházi intézményt hoznak létre Lengyelországban...”* – írta a földalatti sajtó. A lengyelek hazafiasságára apelláló tilalma azonban visszhangtalan maradt. A színházjegy továbbra is a legkeresettebb „termék” maradt. Látogatottak voltak a bábszínházak is.

A lengyel szellemi ellenállás magánlakásokban szervezte a színházi „mozgalmat”. Tadeusz Kantor számára is egy ilyen „házi színpad” jelentette az első kísérleti műhelyt. Noha ez tilos volt, a németek akkor sem avatkoztak közbe, ha konkrétan tudtak róla, hogy hol, kik, milyen darabot adnak elő. *„Jobb, ha a lengyelek ilyesmivel töltik az idejüket, mintha németekre vadásznának...”* – nyugtázták a Wawelben.

A németek engedélyezték annak a hat filmnek a befejezését, amelyeknek a forgatását a háború előtt kezdték el. *„Csak a disznók ülnek a moziban”* – hirdették a földalatti mozgalom által terjesztett plakátok. A hitleristák abból indultak ki, hogy a népet, úgymond, szórakoztatással kell elvonni a németekkel való szembeszégülés minden formájától. A megszállás alatt Krakóban évente hatszor annyian jártak moziba, mint a háborút megelőző esztendőben. 1941-ig amerikai filmek forgalmazását is engedélyezték.

A propaganda és giccsparádé jellegű kép-

zóművészeti „tárlatok” mellett egy-két említésre méltó kiállítás is nyílt. A Malinowski professzor távol-keleti gyűjteményét – tekintettel a japán szövetségesre – először 1942-ben mutatták be. Andrzej Wajda számára ennek élményéből született meg az az ötlet, amely végül a Krakóban 1994 novemberében felépült Japán Művészeti és Műszaki Központ megnyitására vezetett. (Wajda a kyotói nagydíjjal járó jelentős pénzösszeget ajánlotta fel a Központ megalapítására.)

A művészi színvonalon zongorázó Hans Franknak becsúgya volt, hogy létrehozza Európa egyik legjobb hangversenyzenekarát. Az 1940 nyarán a Collegium Maius udvarán bemutatkozó 85 tagú zenekar lengyelekből állt, s a megszállás végéig működött – a főkormányzó közvetlen felügyelete alatt. Gyakran dirigálták a leghíresebb bécsi és berlini karmesterek. Programjában állandóan szerepeltek kortárs és klasszikus lengyel zeneszerzők – elsősorban Chopin és Moniuszko – művei. A zenekar tagjainak fizetése meghaladta a közalkalmazottakét.

Mindezek a tények nem fedik el a nyilvános kivégzéseket, a börtönöket, kínzásokat, koncentrációs táborokat, halálgyárakat. A megszállók erőszak szervezeteinek gépezete végig a legmagasabb fordulatszámon működött. Munkáját hatvanezer lengyel konfidens segítette. Ez a szám is jelzi, hogy Chwalba professzor a lengyel tudat legérzékenyebb pontjaihoz sem nyúl kesztyűs kézzel. A háború után a lengyelek tudatát ugyanis az a gondolkodás hatotta át a meggyőződés erejével, hogy köztük alig akadt németeket kiszolgáló besúgó, ügynök, kollaboráns, akiknek kiszűrésére egyébként a Honi Hadsereg külön egységet hozott létre a krakkói főpostán. Tagjainak az volt a feladata, hogy a különféle rendőri szerveknek címzett feljelentéseket a levelek közül kiemeljék.

Mítosznak bizonyul az is, hogy a lengyel földalatti mozgalom mintaszerűen működött. Katonai és polgári szervezetek valóban szinte az első pillanattól tevékenykedtek a Krakói Körzetben is. A londoni lengyel kormány Krakóba delegált képviselője, a terület vajdája a néppárttal rokonszenvező Jan Jakóbiec volt egészen 1945 márciusáig, míg a szovjet NKVD le nem tartóztatta. Krakó földalatti polgármesterévé a szocialista Zygmunt Żulawskit jelölték ki. A Honi Hadsereg elődjének

számító Lengyelország Győzelmének Szolgálatára krakkói kerületi parancsnokává Tadeusz Komorowski ezredest nevezték ki, aki majdan „Bór” tábornokként a varsói felkelés főparancsnoka lesz.

1941-ben az ellenállás katonai szervezetének szinte egész krakkói tisztikarát letartóztatták. A lebukás oka – emeli ki Chwalba – sok esetben a felelőtlen fecsegés, hangos kivagyiság, a szigorú konspirációs előírások nyegle semmibevétele volt. Később a földalatti katonai szervezet a Krakkói Kerületben is már jóval elővigyázatosabban és eredményesebben működött. Ezzel együtt az ellenállási mozgalom nem tűnt ki annyira tettekeszségével, mint Varsóban. Ennek az is oka lehetett, hogy a Főkörmányzóság székhelyén vonták össze a legnagyobb katonai és rendőri erőket. Míg a Honi Hadsereg varsói diverzánst 1944. február 1-jén bravúros akcióban ölték meg a Varsói Körzet SS- és rendőrpáncsnokát, a nyilvános utcai kivégzések során 4300 embert agyonlövét Franz Kutscherát, a Hans Frank ellen elkövetett merénylet nem járt sikerrel. Megtorlasként száz lengyelt lőttek agyon. Helyettesét, Wilhelm Koppét egy Varsóból érkező csoport próbálta meggyilkolni, de csak megsebesíteni tudta. A megtorlás ekkor, mivel bizonyosságot nyert, hogy a tettesek varsóiak voltak, elkerülte Krakkót.

Sapieha érsek és a karitatív tevékenységért felelős Ronikier elnök a Vatikánnal együtt szeretne volna elérni, hogy Krakkót – Rómához és Firenzéhez hasonlóan – nyílt várossá nyilvánítsák. A német propaganda lépten-nyomon hirdette, hogy a főkörmányzóság székhelyét, „*a német kultúra ősi fészékét*”, a Festung Krakaut az utolsó tégláig védeni fogják. Végül 1945. január 15-én elrendelték a város német hivatalainak kiürítését. Január 17-én, 18-án a szovjet csapatok benyomultak Krakkó északi kerületeibe. Chwalbának egy újabb, 1945 után táplált mítosszal kell szembesítenie az olvasót. Eszerint Sztálin adott arra utasítást, hogy ha bonyolult átkaroló hadműveletek árán is, de Krakkót harc nélkül foglalják el. A parancsot

Ivan Sztjepanovics Konyev marsall hajtotta végre, akit ezért később a város díszpolgárává választottak. A Visztula középső szakaszán Ivan Korovnyikov tábornok parancsnoksága alatt a német erőket Czeszochowa felé űző 1. ukrán front 59. hadseregéből a 135. gyalogoshadosztály és 4. páncélos-gárdahadtest délre kanyarodó egységei északnyugat és nyugat felől közelítették meg az arról gyengén védett várost. Krakkóért azonban több napig tartó harcok folytak, ha nem is oly hevesek, mint Varsóban. A Wawel katedrálisát, éppen a Báthori-kápolnát szovjet bombatalálat érte. Humorral körítve ezt úgy magyarázták, hogy az oroszok ezzel álltak kései bosszút a Retteggett Iván cárt a Baltikumból kiszorító Báthori István lengyel királyon. Hogy a Vörös Hadsereg krakkói felderítői egyébként kitűnő terepismerettel rendelkeztek, azt az is jelzi, hogy a Szent Miklós-templomot azért nem rabolták ki, mert tudták: Feliks Dzierżyński a falai között vezette oltárhoz hitvesét. Krakkó hivatalosan január 18-án szabadult fel. A város lakóiban nyomban megfogalmazódott a kérdés: ki fog megszabadítani a felszabadítóinktól.

Hans Frank január 15-én hagyta el a várost. A személyes ingóságaként szállított műkincsek között féltő gonddal vigyázott Leonardo da Vinci festményére, a HERMELINES HÖLGY-re. Az amerikaiak 1945. május 4-én tartóztatták le a bajorországi Neuhausban. A nürnbergi Katonai Törvényszék halálra ítélte, s 1946. október 16-án felakasztották.

Andrzej Chwalba monográfiája az eddigi feldolgozásoktól eltérően közelítette meg a hitleri megszállás, a Főkörmányzóság, Krakkó lengyel polgárainak mindennapi életét. A tények egy része sokkolónak bizonyult, elsősorban az idősebb nemzedék tagjai számára. A történelmi tisztánlátás nem lehet szelektív: az emberi gyengeség, gyarlóság, hitványság tudatosítása kiemeli a helyállást, az önfeláldozást, a tisztának maradó jellemet. Az utóbbi marad a példa – a csak élni, túlélni akaró nagy többség számára is.

Kovács István